

הפעיו

כתב עת מוצא לאור על ידי מוסד יצחק ברייער של פועלי אגודת ישראל

הועתק והוכנס לאינטרנט
www.hebrewbooks.org : בתוכן:
ע"י חיים תשס"ט

- 1 מכתבי תורה מהחזית
- 9 מהו הקיטוב ביהדות התורתית / פרופ' יהודה לוי
- כתבים בדבר יסוד ביהמ"ד לרבנים בברלין / מאיר
- 12 הילדסהיימר
- 38 טבילת עופות במים קרים לפני המריטה / ד"ר י"מ לוינגר
- 42 עבודות דרוג בהרים בשביעית / הרב גרשום הרפנס
- 47 זמני היום בהלכ"ם בהרים ובעמקים (המשך) / ידידיה מנת
- 60 מלא הין דריש עדיות / שמואל ז' כהנא—פרנקל ז"ל
- 66 הדיין ר' נתן מאלטונא / אליאב שוחטמן
- על ספרים ועל סופריהם
- 68 דיני המאכלות בהלכה ובמחשבת היהדות / ד"ר מ. ברויאר
- 73 „משך חכמה" מהדורת הרב יהודה קופרמן / י' צמנואל
- זכר להולכים
- 79 ד"ר יצחק לוי ז"ל / הרב ישעיה י' גרינפלד

בס"ד. ירושלים ת"ץ טבת תשל"ד • כרך יד, גליון ב • המחיר—3 ל"י
מנוי שנתי: בישראל—10 ל"י בחוץ לארץ—4 \$

כתובת המערכת: רח' צפניה 26, ירושלים, טל' 288883

מכתבי תורה מהחזית

במלחמת יום הכפורים כתבו בתורי ישיבה, במיוחד בחורים הלומדים בישיבות הסדר, לראשי הישיבה. מכתבים אלה הם עדות נאמנה על הרוח שפעמה בלבם בעת שהשליכו את נפשם למען עמנו ולמען ערי אלוקינו. בפרסום חלק מהמכתבים יש משום הוקרה ללוחמים אלה ולישיבות בהן חונכו.

קראנו את הלקט „מכתבי תורה מהחזית“. אין בהם חידושי תורה במובן המצומצם, אבל בודאי יש בהם דברי תורה במובן העילאי ביותר. תהיינה שורות אלו גם מצבת זכרון לאלה שלא חזרו משדות המערכה ונפלו על קידוש השם ית'. ה' יקום דמם.

יש לי הרגשת ספוק רוחני טובה מאד, כי למרות הלחץ העצום בו אנו נמצאים, תמיד אני משתדל לקיים את כל המצוות עד כמה שהמצב מאפשר. ביום כיפור היתה לי התעלות בתפילה נעילה במיוחד לאחר השיחה. כעת אני לפחות שלם בנפשי, כי אני יודע שאם ח"ו יקרה משהו, אני יודע שפתחתי דף חלק בתחילת המערכה. ולכן אני שלם בנפשי. בערב הגיוס למדתי עם החברותא שלי את הרמב"ם בהלכות מלכים שכל הנלחם בכל לבו בלא פחד ותהיה כוונתו לקדוש שם שמים בלבד, מובטח לו שלא ימצא נזק ולא יאונה לו כל רע. עם הרגשה כזו, יש לי בטחון מלא בקב"ה, ותאורני חייל למלחמה, תכריע קמי תחתי.

„אל מחוץ לחומות“ חוברת 14. ישיבת הכותל.

**

אני מקוה שהתלמידים לומדים חזק במיוחד וכן תפלתם חזקה, משום שרק דברים אלו יכולים לעזור לנו. אצלי ברוך השם הכל בסדר. זה אומנם לא נעים, אך יודעים שאין ברירה ומשתדלים לתת את הכל, ומתפללים להקב"ה שהכל יגמר.

דוקא בימים אלו האמונה מתחזקת, ומתפללים בדבקות יתרה ומקפידים על קלה כחמורה. אולי הסיבה לכך החשיש מפני פגיעה, משום שהפחד מהמוות ומפגיעה הוא מאד מוחשי.

הרב, לפני כמה ימים יצאנו לפעולה מסוימת וברגע האחרון הורידו אותי מהרכב. אני רצתי מרכב לרכב כדי שיקחו אותי ולבסוף לא יצאתי. ניגש אלי חבר ואמר, אם לא יצאת, כנראה שכך צריך להיות. לבסוף כשהחברה חזרה, הם חזרו עם כמה הרוגים ופצועים. האם זה נכון מה שהחבר אמר או שאני צודק שאני מחוייב להשתדל לצאת, משום שזו מלחמת מצוה. מקוה להת' בקרוב אי"ה. מקוה שאומרים בישיבה הרבה תהילים.

תלמיד לשעבר בישיבה תיכונית „חורב“.

**

במשך הכוננות והלחימה נתעוררו בעיות הלכתיות רבות, הן בקשר לסוכות והן בשבת ועל כולן התגברנו כפי כוחנו. בימים הראשונים של סוכות היו לנו ארבעה מינים אך סוכה לא היתה שכן הגענו למקום בו הנינו אחרי צאת הכוכבים, בערב החג. למעשה מצד דין עוברי דרכים ושלוחי מצוה היינו פטורים, אך בכל זאת העיקר על הלב. באחד מימי חוה"מ בנינו סוכה והיתה הרגשה התעלות שכמותה לא הרגשתי זמן רב, ובאותו ערב לפני שהספקנו לישון בסוכה יצאנו לקרב. אחרי שכבשנו את היעדים שנועדו לנו, שוב בנינו סוכה קטנה במוצב המצרי שכבשנו.

אני מקוה שבני התורה שבחזית התורה עומדים על משמרתם כראוי, ולומדים היטב, ואין צריך לומר שכך יהיה מראש חודש ואילך. אנו כאן בהרגשה של בה' נעשה חיל והוא יבוס צרינו. ויקיים תרדף באף ותשמידם מתחת שמי ד'.

„אל מחוץ לחומות“ חוברת 14. ישיבת הכותל.

**

בסוכה כמובן לא ישבנו, מלבד פעם אחת כשהייתי במרכז סיני, אבל ישבנו מתחת לענני כבוד, גם אם לא ראינו זאת, אבל אפשר היה להרגיש בחוש ממש כמו ביציאת מצרים, כך שמבחינה זאת המצוה היתה מושלמת, כדעת הב"ח על הכונה בשעת המצוה.

„אל מחוץ לחומות“ חוברת 14. ישיבת הכותל.

**

אני מקוה שבני הישיבה שאינם בחזית חזרו ללימודים. לדעתי כיוון שכולנו עומדים בקשרי המלחמה, כדאי לתקן שכשם שאנו כאן שומרים לילה לילה כמה שעות ובמשך כל הלילה ישנם אנשים ערים השומרים על האחרים, ראוי שיעשה כך גם בישיבה ודומה אני כי משמרות של שלשה ארבעה אנשים (לפחות) במשך שעתיים שלוש כל הלילה אינו ענין קשה ומסובך ואני מקווה שכך יקום.

עלי לסיים כאן בתקוה לחזור בקרוב לישיבה (אגב קבלתי כאן מסכת סוטה ואתחיל בע"ה ללמוד פרק שמיני הנוגע למצב).

„אל מחוץ לחומות“ חוברת 15. ישיבת הכותל.

**

אחדשה"ט שלומי ב"ה טוב. גם שאר החברה מרגישים טוב מאוד. נוצרו לנו בעיות הלכתיות:

א. אנו ארגנו מנין בשבת וע"י זה הוציאו אנשים שהצטרפו למנין סידורים מרשות היחיד לכרמלית. הסידורים היו במכוניות. והשאלה האם היה מותר לנו לארגן מנין שע"י זה נכשלו אנשים או שהיה עדיף להתפלל בלא מנין. ב. היה מקרה שהביאו בשבת לבנים וגרביים ולנו אין אפשרות להתקלח והלבנים זה הדבר היחיד שמסדרים לנו ובמקרה הנ"ל הם הביאו את זה

בשבת. אז השאלה האם מותר לנו בכלל לקחת את זה. נכון שלא נעשה איסור בגוף הדבר, אבל הם לא נסעו גם בשביל אוכל אלא רק בשביל הבגדים, כך שאין צד לומר שנסעו בשביל אוכל וממילא הביאו גם את זה.

היינו מאוד שמחים לשמוע מפי הרב שליט"א את חזת דעתו בנושאים הנ"ל כדי שנדע להבא מה לעשות במקרים האלה.

אסיים את מכתבי בצפיה לגואל צדק במהרה בימינו אמן.
תלמיד ישיבת שעלבים.

אנו לא לחמנו בצד המערב, אלא דוקא ממזרח. אני אישית עשיתי „בר מצוה“ למצרים. הורדתי להם 13 טנקים ועשרות רבים של מצרים שלחתי לתרומה. את כל הסיפורים על המלחמה שהטנק שלנו עשה, יספרו לך הרבה מהחברה שלי. אני לא מתגאה בזה, אבל פשוט גם במזרח לחמנו ונפלו הרבה טובים ויקרים.

בנוגע לאופי העם היהודי, כבר מעידה התורה שזה עם סגולה. סיפור קטן: טנק אחד נפגע ועלה באש, מיד אתה שומע בקשר, אני יוצא לחלץ, אני יוצא לחלץ, כלומר כל אחד מנסה לחטוף את המצוה, אף שזה ענין של מות כמעט בטוח. והוא לא מכיר את הצות של הטנק הפגוע, בקיצור כל ישראל הם לא רק חברים אלא הם אחים... אני מתכוון גם לאלה שעובדים את מלך העולם ביישיבה. אני עובד אותו בקרבות והם ביישיבה ומישהו אחר בניו יורק ואחר באיסוף תרומות. כל אחד עובד אותו. אני בטוח שעבודת ד' זו במדבר סיני ובארץ גושן באה להשלים את עבודת ד' של בני ישראל ומשה במדבר.

תלמיד ישיבת שעלבים.

בינתיים יש לנו שוב בעיה. בשבוע שעבר הביאו לנו ספר תורה והוא נמצא בתוך ארגו המשמש כארון קודש, אבל אין לנו אוהל בית כנסת אלא הארגו הזה נישא על אחד הטנקים ואנחנו מתפללים ליד הטנק הזה בוקר, ערב וצהריים. השאלה האם מותר לנו להחזיק את ספר התורה אצלנו שלא במקום קבוע אלא זה נייד איתנו כאשר אנו זזים או שאנו צריכים להחזירו ולותר על קריאת התורה בשני, חמישי ובשבתות.

תלמיד ישיבת שעלבים.

יום א', ב' במרחשון

בני הישיבה הקדושה, ה' עמכם.

ביום זה בו אני כותב — אתם עומדים להתחיל את למודיכם, את „זמן החורף“ הבעל"ט.

כרגע אנו עסוקים בשמירת השקט ובהבאת השלום לארצנו, שלוחי הקב"ה להביא ברכת „ה' יברך את עמו בשלום“ ועליכם מוטלת החובה הקודמת

לזו — „ה' עוז לעמו יתן” — עוז תורה. (אם נדרוש לפי פשוטו — בלי עוז, בלא צבא אין שלום, ואין צריך ראייה לזה בימים אלו).
ואם לנו בשדה קשה הריכוז והלימוד — הרי אתם שלוחינו לחזק את למוד התורה ביתר עוז וביתר תוקף. נחזיק את הגוף ואתם שמרו חזק על הרוח, שבלעדיה מותר האדם מן הבהמה אין.
יהי' שבזכות המאמצים המשותפים איש איש בשטחו, ישלח הקב"ה משיח בן־דוד במהרה בימינו.
תלמיד ישיבת הכותל.

*
*
*

חל כאן מפנה, בכיוון חיי הרוח. לאחר המלחמה ימשיכו אנשים לחיות כאילו לא קרה כלום, ודאי שכך יהיה אצל חלק מהאוכלוסיה, אבל חלק אחר קיבל זעזוע, מכה נוראה והוא שואל את עצמו האם החברה הישראלית החדשה היא טובה. המלחמה תרמה לחשיבה מעמיקה בנושא הזה. דברתי עם הרבה אנשים ואני עושה זאת בקצב בכונה תחילה והם מזכירים בפירוש את הערכים הטובים שיש לנו הדתיים, מאוחדים וכו'. זהו קידוש ד' עצום, ממש אין לתאר. דוגמא: אנהנו מתפללים ערב ערב ערבית במנין. ממרחק של מאות מטרים שומעים את הזעקה האדירה „שמע ישראל” ואין ספק שזה משפיע. היחס של כל המפקדים משתנה לטובתנו מיום ליום. זה מתבטא בהמון דברים. לכן גם אם יעקב נשאר בודד, אל לנו להתיאש... והעיקר השינוי שחל בתוך תוכנו — אנו, זה חשוב מאוד.
תלמידי ישיבת שעלבים.

*
*
*

קיבלתי בשמחה מרובה את מכתבו.
יש בעיה מהי גומה ומהו האיסור בחופר. האם עצם הוצאת החול מהאדמה, אע"פ שמיד האדמה חוזרת למצב הרגיל והאם מותר לכסות דבר מאוס ע"י הזנת החול מהאדמה, אע"פ שמיד האדמה חוזרת למצבה הרגיל. והאם מותר לכסות דבר מאוס ע"י הזנת החול ברגליו.
הישג מכובד הצלחנו להשיג. בשבת נכנסים לאימונים בצאתה במוש"ק וד"ל. יש קידוש ד' ויחס חיובי לדת מצד הצמרת הפיקודית. דרך אגב, החייל הדתי השתתף במלחמה זו השתתפות בולטת, בקו הדרומי, המעוזים וברמה — דתיים, וכן ביחידות השריון הסדרניקים. דברים אלו לא נעלמו מעיניהם.
נקוה ש„עושה השלום” יעשה שלום.
תלמיד ישיבת שעלבים.

*
*
*

אני אחוז תדהמה, צער וכאב על אשר קראתי באיגרת שחברנו... נמצא באבל על אחיו ז"ל. דמעות חמות מלאו את עיני בשעה שקראתי. דרך אגב, אין יום שעובר ואני לא בוכה, אני תמיד מנסה להתאפק, אבל זה קשה. כל יום שומעים על ידיד־חבר שנפל ר"ל.

אני לומד מסכת כתובות וזה מכניס אותי לעולם אחר. העיקר לא להישבר, רק להתחזק ולהתעודד... דבר אחד ברור לי: כל דמעה ודמעה שיהודי הזיל מעיניו על אחים שנפלו בקרב, שמורה בכספת מיוהדת אצל מי שאמר והיה העולם. כל גלויה וגלויה שאני כותב זה משהו אחר. את הגלויה הזו אני כותב לאחר ששמעתי בשורת איוב איומה. אני מקוה שאת הגלויה הבאה אכתוב במצב רוח יותר שמח.

תלמיד ישיבת שעלבים.

**

...אנו נודדים כמו בדואים ממקום למקום. נמצאים כרגע באפריקה. כאן ירד גשם מיד לאחר שבליל ז' בחשון התפללנו „ותן טל ומטרי“. זהו אות גלוי שיש מי ששומע את התפילות. ואחר כך לא ירד כלום. תלמיד ישיבת שעלבים.

**

קבלתי אתמול את מכתבו ומה מעודד ונפלא הדבר לקבל רסיסי טל במדבר הצחיח. מה נעמו הדברים לאוזן שלא שמעה זמן מה כאלו דברים ואמנם נקוה שנאחד עצמנו בכוונות אלו. איתא בתנא דבי אליהו, פרק ה': כשם שהרשעים מענין את ישראל ולוחצים אותן ושוחקין עצמותם ובשרם עד שנפשו יוצאת ואין חוששין להם, כך הקב"ה מאסף אותן לדין על הרי ישראל ימאכיל בשרם לעוף השמים ולחיות הארץ וכו'. משל לשני תינוקות שקראו בבית רבן והגדילו ונעשו תלמידי חכמים וכשהיו מהלכים על פתח בית רבן ורואים הרצועה שלקו בה היו משחקין זה עם זה ואומרים באותה רצועה לקינו. כך עכו"ם מענין את ישראל ולוחצים את ישראל ולאחר שעה הם נהרגים על ההרים וכו'. מצפים אנו להתגלותו יתברך בכל רגע ובכל עת, ד' הושיעה המלך יעננו ביום קראנו. אבקשו להוסיף ולכתוב מדי פעם עוד ועוד ויהיו דברים אלה לנו לסעד ורוחני.

ג. ב. בקבלו גלויה זו אבקשו לבקש ממשרד הישיבה שיתקשרו אלי הביתה וימסרו להם שאני מרגיש ב"ה טוב וכו' (כי לא תמיד מקבלים את מכתבי). תלמיד ישיבת שעלבים.

**

אל החברים השלום והברכה. אני מרבה לחשוב בעיקר על ערך האדם. נוכחתי לדעת שערך האדם נקבע בעיקר ע"פ התנהגותו שלו בתנאי לחץ וכאב. אני לא יכול לכתוב לכם בכתב על המלחמה שלחמנו — ולחמנו הרבה — פשוט משום הסודיות, אבל אל תדאגו, ניפגש בע"ה אולי בעוד שבוע־שבועיים ונספר קצת מהמעללים. לנו ברור שנצלנו בנסי גסים מגיהינום של אש ומות, שרק מעטים יצאו ממנו בשלום. [עכשיו אחר הפסקת האש] אני לומד כארבע עד חמש שעה גמרא

עם חברותא מסכת כתובות וכריתות. באופן כללי אני נמצא במצב רוח מאד רציני.

תלמיד ישיבת שעלבים.

**

מצאתי סוף סוף זמן וראש שקט, לאחר כשבועיים של ימי מתח וקרבות. אני כידוע לוחם יחד עם... משתדלים כל יום למסור לישיבה ולהנהלה ד"שים, מתאר לעצמי שקבלתם את הד"שים שלנו. בעזר ה' כשנפגש בישיבה יהיה זמן לפרט במקצת את הנסים שנעשו לנו באופן פרטי, הנייר והדיו יבלו אבל הם לא! כרגע אנו נמצאים בהמתנה, אי שם בסיני הדרומית! פוגשים אנשים מעטים מאוד. השמירה על המצוות היא קפדנית, במיוחד על הדין של „ויתד תהיה לך על אוזנך“. משתדלים ללמוד — יש לנו משניות וגמרות. בהזדמנות זו נא להעביר דרישת שלום לכל מי שעודד אותנו לר"מים ולהנהלה ביציאה — ובחזרה בשלום, דבר זה חיזק אותנו מאוד.

לקט מכתבים מספר 1, ישיבת שעלבים.

**

אני מתאר לעצמי שהרב נמצא בדאגה מתמדת על כל בחורי הישיבה ולכן רציני להראות סימן חיים ממני. הצוות שלי יהיה מורכב משלשה בחורי הישיבה התפרק, מכיון ש... כפי שידוע לרב, נפצע. לפני שבוע קרה לי שהייתי צריך לגרור טנק אחר ובאמצע הדרך התברר לי שאחי יושב בכלי מאחורי. פעמים רבות כבר נצלנו בנסי שמים ממש כשפגזים נופלים בסביבות הטנקים ובמקרה באותו רגע אנו בחוץ.

כמעט לכל אחד כאן יש כבר חוב גדול לקב"ה על הצלת חייו, ותמיד זה „כמעט“. כרגע אין לי שום ידיעה משאר החברה ואני מקווה שכולם בריאים ושלמים. חבילות אין צורך לשלוח כי מספקים לנו את כל צרכינו.

לקט מכתבים מספר 1, ישיבת שעלבים.

**

בודאי רצונכם לשמוע מה שלומינו ומה מצבינו. ובכן, בע"ה יתברך אצלנו הכל בסדר ומדי פעם בפעם פוגשים גם חברה משאר היחידות. ומפיהם שמעתי שגם כן הכל בסדר בע"ה. סה"כ הרי הקב"ה הוא מסובב את הכל ואפשר לראות כאן את ההשגחה העליונה ממש בעין. והרי בו אנו בוטחים ולישועתו אנו מקוים וא"כ אין כלל מה לדאוג. אני מקוה שאתם שמחים שהרי זה גם בשבילנו לגבי הדברים שנבצר מאתנו לעשות כגון ישיבה בסוכה ונטילת לולב (לדידי ולעוד מספר חברה המדובר רק בנטילת לולב מדרבנן משום שביו"ט ראשון הצלחנו להשיג 4 מינים שצצו פתאום בשטח, לא יודע מהיכן הגיעו, אבל ב"ה הם נמצאים). ב"ה בשאר הדברים השמחה שורה במעונינו. את התפילות שאמנם בדרך כלל אינן במנין משתדלים לעשות בצורה חגיגית, בארוחות מארגנים שירה, כך שלמרות שצריך לעשות מלאכה בשבת וביו"ט

מרגישים מאוד את קדושת הימים, ובע"ה נקווה לשמוח את סוף החג עם כל בית ישראל. ביני וביני — יש די הרבה זמן, ומי שיש לו ספר צמוד אליו והמתח הנפשי מאפשר לו, בודאי מנצל את הזמן ללימוד. לא לחינם לקחנו אתנו את ה"אוצר" של הישיבה.

לקט מכתבים מספר 1, ישיבת שעלבים.

**

קבלתי בהתרגשות רבה את מכתבו המשופל המיועד אל תלמידי הישיבה. אני מבין שדברים אלה היו רק חלק מהשיחה שהרב השמיע בין כותלי הישיבה, אך במדבר ציה זה אפי' הקילוח הדקיק הרווה את הצימאון. אך בוא יבוא בעז"ה היום שנחזור למעון קודשינו (ושם נשתה ונשחה ועדיין נהיה צמאים). אין לי כל ספק שבעז"ה נזכה לשבת יחד אך אסור לנו להסתפק ב"בעתה" אלא יש לעשות את כל המאמצים שזה יהיה בבחינת "אחישה".

לקט מכתבים מספר 2, ישיבת שעלבים.

**

אל רבי ומורי השלום והברכה, במה אקדם לה' איכף לאלוקי מרום על שזכיתי להגיע עד הלום ולכתוב מכתב זה אל כב' ולדרוש בשלומו. אין בכוחי לכתוב כי אינני יודע מדוע אני עדיין זוכה לכך. אני משתוקק לחזור ולחדש את ימי קדם כדכתיב ושם נעבדך ביראה כימי עולם וכשנים קדמוניות.

הרבה לימוד צריכים ימים אלו וגדול הסתום על הגלוי, אבל אם גזירה היא נקבלה. ומי יודע, כנראה שהקב"ה רוצה לשמוע דוקא קול זה, — אחרת, „אהפוך את העולם לתוהו ובוהו". חברנו היקר מנחם זצ"ל היה לידינו עד אותו יום רביעי שלפני שבוע, אותו היום המר שטיל „שמל" פגע בטנק שלו והוא החזיר את נשמתו לבוראו. קשה להאמין, כמעט אינני חש דבר, אבל אנו צריכים לעשות משהו, אני חש שמוטלת עלינו שליחות מיוחדת שעלינו לבצעה כאשר נחזור בעז"ה לישיבה ואין הכוונה כאן להמשיך את תקופת העבר אלא להתחיל הכל מחדש.

לקט מכתבים מספר 2, ישיבת שעלבים.

**

ב"ה

בחורים יקרים,

שוב אני מצרף את התשובה שכבר עניתי לשואלים בענין

מאכלות אסורות:

מחלוקת הרמב"ם והרמב"ן בענין ההיתר של חלוצי צבא במלחמה. לדעת הרמב"ם בכל מלחמה מותר לאכול אם ירעב ולא ימצא מה לאכול, לדעת הרמב"ן רק כביוש ז' עממין מותר ואז גם אם לא ירעב.

עם זאת יש לדעת שחיפוש אחר אוכל בזמן מלחמה עשוי בהחלט לסכן את החייל, (ויש שהבינו כך את טעמו של הרמב"ם). כמו כן חייל רעב אפילו אם אינו מסוכן מחמת רעב, חולשתו עשויה לסכן את חייו לפי שאינו יכול להלחם כהוגן.

על כן להלכה:

- א. כשחוסר אוכל מחליש את כוח הלהימה או שיצטרך לתור אחרי מזון וזה עשוי לסכן, מותר לאכול כל דבר.
 - ב. כשאין אחד מהתנאים הנ"ל לדעת הרמב"ן אסור מהתורה במלחמה זאת וגם לדעת הרמב"ם אין זה משובח כפי שמתברר מתוך תשובותיו שהשווה דין זה ליפת-תואר.
- עכ"פ אני מבקש אתכם להזהר בדיני פיקוח נפש ולדאוג לכך שתשמרו על כוח הלהימה המקסימלי שלכם ואל תסתכנו בחשש הרחוק ביותר.

מאיר שלו ז"ל

**

כעת שהכל שקט מסביב ב"ה, יש זמן למחשבות והרהורים על מה שעבר עלינו בשבועות האחרונים. הרגשנו בחושים את ההשגחה הפרטית שלמדנו עליה כה רבות בשיבה בשיחות ובספרי מוסר. כשכדורים שרקו באוזניים וכשחוט השערה מפריד בין גופנו לכדור האכזר, היה קל מאוד להבין את ההשגחה הפרטית הנקראת ברחוב „לכל כדור יש כתובת". לצערנו לא כל אחד זוכה להבין אימרה זאת על נכונה. מדי פעם לפעם נשמעת גם מאותם חיילים חילונים שלמעשה הם תינוקות שנשבו, התעוררות עצומה לאמונה בה' שתפסה אותם המלחמה. את הקנאה לחייל חובש הכיפה ש„שמע ישראל" ליווה אותו בשעת צרה ומשבר, את אותו פרק תהילים שליווה כל פגז וכדור שיצא מהקנה ולא פעם ולא פעמיים הגיע למטרה. היינו שמחים מאד אם היה באפשרותו של הרב לבוא לביקור קצר אצלנו.

לקט מכתבים מספר 2, ישיבת שעלבים.

**

תודתנו לראשי הישיבות ולר"מים שהואילו למסור לנו מכתבים, גלויות וחברות.
ה מ ע ר כ ת

עשה להם כמדין כסיסרא כיבין בנחל קישון

הכוונה היא לתקופות בהן ירד ישראל באמונתו בה' – איש הישר בעיניו יעשה, ולעמים שבגבולותיו, מדין, עמלק, היה נראה כאילו עם ישראל הפקר. בימים ההם הושעת, – כן הושיעה גם עתה.

פירוש הרב ש"ר הירש על תהלים פג, י.

מהו הקיטוב בתוך היהדות התורתית

מדברים הרבה על כל מיני קיטוב בתוך היהדות הנאמנה לתורה. קיים קיטוב המפריד בין אלו שרואים בכל התערבות בחיים היום-יומיים של החברה — כולל עבודה להתפרנס — רק הפרעה בלימוד התורה, ובין אלו שמנהיגים בדברי תורה מנהג דרך ארץ. קיטוב תלת-צדדי נמצא בקשר לקיום המדינה. בני כת א' סוברים שיסוד המדינה הוא אתחלתא דגאולה, ויש שרואים בו רק עוד שלב של גלות שצריכים להפוך אות לאמצעי לקירוב הגאולה, ויש אלו שרואים אותו כמרד בה' ואפיקורסות — בעצם ולא במקרה.

הקיטובים האלו נדמים לכאורה כחריפים והפערים כעמוקים ביותר ונראים כאילו האומה נעשית על ידם כשתיים-שלוש אומות. אבל טרם נפסוק את הדין הנורא הזה, כדאי לנו לעיין בו עיון נוסף. הרי בין אדוקי כל השטות האלו נמנים אנשים יראי שמים שעוקבים אחרי שטתם על סמך פסקים של רבנים ידועים כחכמי תורה ויראי שמים. כל אלו, „בעלי אסופות עוסקים בתורה, הללו מטמאים והללו מטהרים, הללו אוסרים והללו מתירין, הללו פוסלים והללו מכשירים [אבל] כולם נתנו מרועה אחד א- אחד נתנו — אין לך מבני מחלוקת מביא ראייה מתורת אלוה אחר אלא מתורת א-להינו; פרנס אחד אמרו — אין לך מביא ראייה מנביא הבא לחלוק על משה רבנו. מאחר שכולן לבן לשמים, למוד ודע דברי כולן וכשתדע להבחין איזה יכשר קבע הלכה כמותו.“ (עי' חגיגה ג: ורש"י שם).

וכפי שכבר הסברנו, גם במחלוקות הנ"ל אין אף אחד מן הצדדים שכופר חו"ש לא באמונה בתורה ולא באמונת חכמים. לדאבונו ולצערנו הרב קיימות היום גם כתות כאלו, אבל לא על אלו אנו מדברים פה — הכתות שעליהן אנו דנים פה, כולם מאמינות הן והרי הן מהוות מחלוקת „קלסית“ כמו שהיא מתוארת בגמרא שצטטנו. כאשר אנו מסתכלים על המצב בעיניהם של חז"ל, הקיטוב אינו נראה כ"כ חריף. תמיד היו מחלוקות בהלכה בין חכמינו, אבל אלו לא גרמו לפירוד ופירור האומה כל עוד שכולם לבם לשמים. המחלוקות בין בית שמאי ובית הלל היו גם כן גדולות ורבות. ועם כל זה „אע"פ שאלו אוסרים ואלו מתירים אלו פוסלים ואלו מכשירים לא נמנעו בית שמאי מלישא נשים מבית הלל“. הם היו סומכים זה על זה שיודיע הסובר מותר לסובר אסור בכל מקרה שאסור לו לפי דעתו, „ללמדך שחבה וריעות נוהגים זה לזה“ (עי' יבמות פ"א מ"ד וגמרא שם י"ד:)¹.

1 לפעמים נשמעת טענה אחת שהיא לכאורה טענה של ממש, הרי הכונה המקורית של תה"ק היתה, שלא תהינה מחלוקות בתוך עם ישראל. לכן צותה תה"ק שיהא סנהדרין יושבים בלישכת הגזית וכל מי שהיתה לו שאלה, וקם ועלה שמה והגידו לו את דבר המשפט. וגם היום אע"פ שבעה"ר אין לנו סנהדרין, הרי קבעה תה"ק אחרי רבים להטות,

נדמה שהקייטוב האמיתי הוא אחר לגמרי, הוא הקייטוב בין כת השונאים וכת האוהבים, בין אלו ששוללים מאחרים זכותם לחלוק עליהם ומאשימים אותם בחוסר יראת שמים ובין אלו שחבה וריעות נוהגים זה לזה. כאמור נמצאים בתוך כל אחת מן הכתות אנשים יראי שמים. הם רואים את עצמם צודקים בשיטתם ואת אנשי הכת השנית כטועים, אבל עם כל זה אינם מגנים ומחריפים אותם. הם מכירים בזכותם של אחרים להחזיק בשיטתם שהיא ג"כ מבוססת על דברי תה"ק. אבל אולי נמצאים בתוך כל אחת מן הכתות גם אנשים לא כל כך נוחים שאינם יכולים לסבול שיטה אחרת, וחושדים את בעלי מחלוקתם ככופרים ומריעים במזיד, אנשים כאלו אפשר לחשדם שפועלים אצלם — אולי בתת־הכרה ואולי אפי' בהכרה — מניעים אחרים לא כ"כ קדושים, המתקדשים ומטהרים ושונאים את אחיהם. אותם ניתן לחשוד אם באמת פועלים רק למען ה'. הרי ה' אסר עלינו שנאת ריע ואם האיסור הזה קל בעיניהם, — איך יתכן שכבוד ה' כה חמור אצלם?

וכך כתב הרה"ג נצי"ב בפתיחה לס' בראשית וז"ל: ויש להבין הטעם למה קרא בלעם את אבותינו בשם ישרים ביחוד ולא צדיקים וחסידים וכדומה וגם... והענין דנתבאר בשירת האזינו עה"פ הצור תמים פעלו וגו' צדיק וישר הוא. דשבח ישר הוא נאמר להצדיק דין הקב"ה בחורבן בית שני שהיה דרך עקש ופלתלל. ופירשנו שהיו צדיקים וחסידים ועמלי תורה. אך לא היו ישרים בהליכות עולמים. ע"כ מפני שנאת חנם שבלבם זא"ז חשדו את מי שראו שנוהג שלא כדעתם ביראת ה' שהוא צדוקי ואפיקורוס. ובאו עי"ז לידי ש"ך בדרך הפלגה ולכל הרעות שבעולם עד שחרב הבית. ועי' היה צידוק הדין,

ולכן בכל שאלה ושאלה — כולל את השאלות הנ"ל — נוכל לשאול את כל חכמי התורה ולקבוע את ההלכה ע"פ דעת הרוב. אבל הדבר אינו כן. להרבה דעות הכלל שהולכים בתר רוב קיים רק כשהם יושבים יחד וז"ל בעל ס' גט פשוט (כלל א'): „יראה לי דלא נאמר בתורה אחרי רבים להטות אלא כשכל הדיינים מקובצים יחד במקום אחד כמו הסנהדרין דיושבים יחד בכמו חצי הגורן בעיגול ונושאים ונותנים באותו דין ביחד פנים אל פנים ופה אל פה ככה"ג הוא דאלינן מדאורייתא בתר רובא, אמנם במחלוקות שאנו רואין בדברי הפוסקים זה אוסר וזה מתיר זה מטמא וזה מטהר וכל א' כתב סברתו בספרו לפי דעתו או לפי בני ישיבתו בין שהיו החולקים בזמן א' בין שהיו בזה אחר זה, אין הדבר ברור לומר ככה"ג דמדאורייתא אלינן בתר רובא... דאנא אמינא אלו היו נושאים ונותנים ביחד, מכח הפלפול והויכוח אפשר דהמרובים היו מודים לדברי היחידים". ע"כ. ומביא סמך לדבריו מן הב"י (ח"מ ס"ס י"ג ובי"ד ס' רכ"ח) בשם תשובת הרשב"א וגם מדבריו בכ"מ (סוף פ"א דהל' ממרים). גם משמע לו בניסוח המחלוקת בין מהרלב"ח ובין מהר"י בירב בענין הסמיכה וז"ל „הרי נתברר מתוך מ"ש דכ"ע מודו דמ"ש תורה אחרי רבים להטות היינו רובו מתוך כולו שיהיו נושאים אלו כנגד אלו". ע"כ. ועיין שם עוד הוכחות לזה. ועי' גם בשדי חמד (מערכת י"ד כלל ה') וז"ל „יחיד ורבים וכו' כי מסתבר טעמיה דיחיד הלכה כיחיד כידוע", ע"כ. ועי' גם הסתייגויות.

שהקב"ה ישר הוא ואינו סובל צדיקים כאלו אלא באופן שהולכים בדרך הישר גם בהליכות עולם ולא בעקמימות אע"פ שהוא לשי"ש דזה גורם חרבן הבריאה והריסות ישוב הארץ, ע"כ.

כולנו חיל ורעדה אחותנו — רואים בעינינו את חסדי ה' עמנו בכל יום ותוהים: איפה זכויותינו לזה? כועסים על המחבלים בכרם ה' ומפחדים שלא יסכנו את כל האומה במעשי השחתה שלהם. אבל עלינו לזכור שבגלל שנאת חנם נחרב הבית — ואין הסברה נותנת שנוכל לזכות בבנינו עד שאנחנו נסיר מתוכנו את הנגע המכאיב הזה. מה שהשועלים הקטנים מחבלים, אולי הם בבחינת תינוקות שנשבו בין האומות, כמו שפוסק הרמב"ם (הל' ממרים פ"ג ה"ג), „אבל בני התועים האלה ובני בניהם שהדיחו אותם אבותם... הרי הוא כתינוק שנשבה ביניהם וגדלוהו ואינו זריו לאחוז בדרכי המצות שהרי הוא כאנוס ואע"פ ששמע אח"כ... לפיכך ראוי להחזירו בתשובה ולמשכם בדברי שלום עד שיחזרו לאיתן התורה, ע"כ.

לכן אל נא נדאג למה שהם אולי מונעים ביאת גואל צדק — נחפשה דרכינו ונחקרה שלא אנחנו, „הצדיקים וחסידים ועמלי התורה“ שלא אנחנו חו"ש נעכב ביאתו ע"י שאנחנו מחזיקים בגורם עצמו של החורבן. ואלו הם דברי בעל חפץ חיים (בהקדמה): כיון שזה היה העיקר לסבת גלותנו... א"כ כל כמה שלא נראה לתקן זה החטא איך יוכל להיות גאולה. ובספרו שמירת הלשון (ח"ב פ"ז), „דמה שהיה כח בעון זה להחריב בית הבנוי עאכו"כ שלא יניח לבנות מחדש“.

הדבר מפחיד. חלק ממנו רגילים להאשים, בפה או בלב, את הגיזרה החילונית כמעכת את הגאולה. ובאמת אולי לא כן הדבר. נחפשה דרכינו ונחקרה — כל או"א ממנו אם הוא באמת שומר לשונו מרע ולבו משנאה נגד אנשי הכיתות החולקות, ואם לא, אולי הוא המעכב את הגאולה! ואוי לנו מן האחריות הזאת — אלמלא כשלונונו זה, כבר היה בן דוד בא לקרב את הרחוקים וא"כ אנחנו חייבים גם בריחוקם! הרי הדבר מפחיד.

מה נוכל לעשות להשיב תועים לדרך? נחיה כולנו, כאו"א מאתנו, חיי קדושה ע"פ הדרכים המקובלות אצלו ובוהו ננסה לשכנע את החולקים בתוך היהדות התורתית ולהשפיע עליהם, ועל ידי זה אולי נשפיע גם על שאר אחינו בני ישראל שהתרחקו ממקורם הקדוש.

כל הגוים וכל הממלכות שעינו את ישראל ולחצו אותם יהיו רואים בשמחתם של ישראל ויצטערו ויכעסו בלבבם ואחרי כן הן הולכים לעפרם ושוב אינם חוזרים לעולם... וכל הגוים וכל הממלכות אשר לא עינו את ישראל ולא לחצו אותם יהיו רואים בשמחתם של ישראל. תנא דבי אליהו, פרק כב

כתבים בדבר יסוד בית המדרש לרבנים בברלין מאה שנה להיווסדו בר"ח חשוון תרל"ד

(א) מר"ע הילדסהיימר, אייר תרל"ב¹

אדון נכבד!

בוודאי לא נעלם ממך באיזו התפתחות נמצאים פה בברלין הענינים היהודים — האינטלקטואליים. ה"Veitel-Ephraim'sche Stift"², בו פועל כידוע, בין אחרים, — ששם המשפחה שלהם הינו קשרם האחרון ליהדות, — יהודי משומד, חותר זה רבות בשנים להשמיד כל זיק של השקפת עולם יהודית

כתבים שלא הוזכר מקורם מצויים בארכיון שהותיר אחריו רבי עזריאל הילדסהיימר (להלן: ר"ע) המצוי ברשות אמו"ר שליט"א. — המכונס בסוגרים מרובעות נוסף על ידינו.

1 חוזר בדפוס, תרגום מגרמנית, בדו"ח השנתי הראשון של ביהמ"ד לרבנים — Jahres Bericht des Rabbiner — Seminars fuer das orthodoxe Judenthum, (1873—1874, pro 5634 [להלן: דו"ח שנתי ראשון] נאמר על חוזר זה: באייר תרל"ב נקט

ר"ע ביוזמה, ופנה — בחוזר זה — לעשרה אישים ידועי שם בחלקים שונים בגרמניה. כל האישים נענו בהתלהבות לפניה זו. שבעה מהם התאחדו לועד מרכזי (Central-Comite)

ששינה אח"כ את שמו לקוראטוריום (Curatorium) [ראה להלן חוזר ז']. הם שלחו קול קורא ליסוד קרנות או תרומות שנתיות. בדו"ח מיום 1 למאי 1873 הודיעו על קבלת הסכומים: 20.830 טלר לקרן, 5600 טלר תרומות שנתיות, ובדו"ח מיום 1 לאוקטובר

1873: 6100 טלר תרומות שנתיות [הדוחות הנזכרים אינם מצויים בארכיון הני"ל].

חלק גדול של התרומות נתקבלו מיהודים שחיו מחוץ לגרמניה (עמ' 60). ר' דוד

צבי הופמן ציין כי בראשונה פנה ר"ע לרבנים שהיו קרובים לרוחו ברעיון הקמת בימ"ד לרבנים, אבל איש מהם לא נרתם לפעולה. או החל בהכנות בכוחות עצמו. (Zum

hundertjaehrigen Geburtstage des Rabbiners und Seminardirektors Dr. Israel Hildesheimer, Berlin 5680, p. 10)

אגב, הדו"ח הני"ל של ביהמ"ד לרבנים נתקבל בברכה בעתונות העברית, סקירות מפורטות אודותיו הובאו ב: "הצפירה" שנה א' (תרל"ה), עמ' 130—131: "...הראשון

אשר העיר את לבבו ליסוד בית מדרש כזה אשר יהיה מעוז הדת והאמונה לתלמידים אשר כבר שקדו על בתי הלימודים הכלליים" — היה ר"ע: "הלבנון" שנה י"א (תרל"ה),

עמ' 52: "בשלישי לחודש אלול יצאה לאור המודעה משנה זו מתחת ידי הקוראטוריום אשר נמנה על השגחת בית מדרש הרבנים האורתודוקסים בעיר הבירה..."; "המגיד"

שנה י"ח (תרל"ה), עמ' 382: "...פעולת הישיבה הגדולה לאח"כ החרדים לדבר ד' (אורתודוקסים) שנוסדה ע"י — ר"ע.

2 שמו המלא של המוסד: Veitel—Heine—Ephraim'sche Stift ראה: L.

Geiger, Geschichte der Juden in Berlin, Berlin 1871, p. 158 במוסד זה למרו גם גויים, עובדה זו נתאפשרה כיוון שהעומדים בראשו פירשו — שלא

אופיינית בקרב חניכיהם המעותדים להיות רבנים מורים ומלומדים אחרים, ע"י הרצאותיהם שהתקיימו בעבור „יהודים, נוצרים ומוסלמים“. מנהלי מוסד זה אף אינם מכחישים זאת, כפי שמתברר מתוך סדרת הרצאות מדעיות אשר הוציאו לאור לפני כמה שנים.

לאהרונה הוקם פה, כידוע לך, מוסד דומה אך הרבה יותר מסוכן שמטרתו זהה למטרה הנ"ל, ואשר תואמת את דבריו של דוד המלך ע"ה: „האומרים ערו ערו עד היסוד בה“³. שם המוסד הוא: „Juedisch-theologische Facultaet“⁴, בראשו עומדים ד"ר גייגר⁵ ופרופ' שטיינטל⁶, והם הינם גנפ המוסד ומנהליו. הראשון מביניהם הוכיח את ישותו לבד מאלפי פרסומים נוראים, בכך שהכחיש, זה למעלה מהמש עשרה שנה, בספרו „אורשריפט“⁷ את המקור האלוקי של התנ"ך, בטפלו בו באיזמל אנטומי. והשני הצהיר בפרסומו ובנאומיו שהוא כופר מובהק בד. באיזו מידה יש להעריך את הטיעון שיש לשמור על הפריאטט „בחכמה ובתבונה“, ע"י בן אדם שיצא נגדו דבר ד': „בהתחברך עם אחזיהו פרץ ד' את מעשיך“⁸.

- כהלכה — את מטרת המוסד שהיה מיועד ל„סטודנטים לתיאולוגיה“ במובן היהודי, כאילו מכון גם לתיאולוגיה נוצרית ומוסלמית.
- 3 תהלים קל"ז ד.
- 4 נודע בשם: „Hochschule fuer die Wissenschaft des Judenthums“ („בית המדרש הגבוה לחכמת ישראל“). נפתח בברלין בשנת 1872.
- 5 אברהם גייגר, מראשי תנועת הרפורמה ומחבר ספרים בחכמת ישראל. נימנה על מייסדי המוסד, ועמד בראשו בשנים 1874—1872. נושאי הרצאותיו היו: מבואות לחכמת ישראל ולספרות המקראית. — בדיעותיו ובפעולותיו נלחם ר"ע רבות.
- 6 חיים (היימאן) שטיינטל פילוסוף ובלשן, פרופסור באוניברסיטה של ברלין, יצר יחד עם גיסו, מ' לאצרוס, את תורת הפסיכולוגיה של העמים. חיבר „קלאסיפיקציה של הלשונות“, „המקרא והפילוסופיה הדתית“. הרצה במוסד זה, בשנים 1872—1899, על: תנ"ך, פילוסופיה, מוסר ותיאולוגיה.
- 7 „Urschrift und Uebersetzungen der Bibel in ihrer Abhaengigkeit von der inneren Entwicklung des Judenthums“, 1857 (בתרגום עברי: המקרא ותרגומו בזיקתם להתפתחותה הפנימית של היהדות). אגב, אחד מתלמידיו המובהקים של ר"ע, ר' יחזקאל (אדוארד) באנט, יצא לערער את כל גישתו של גייגר בספרו. ראה: E. Baneth, Ueber den Ursprung der Sadokaer und Boethusaer, Magazin fuer die Wissenschaft des Judenthums, IX (1882), 6—23.
- 8 דברי הימים ב' כ' ל"ו. — פריאטט = שויון, איוון. כלומר, מנהלי המוסד ביקשו לשמור על איוון בין החוגים השונים, ולפיכך צירפו לשורותיהם גם מרצה שנחשב כדתי. הכוונה הינה לד"ר דוד קאסל, חוקר ומחבר ספרים בחכמת ישראל ובתולדות ישראל, הרצה במוסד בשנים 1872—1893 על תנ"ך, פרשנות המקרא, תולדות היהודים וספרות ישראל וכן תולדות הלוח העברי.

יודע אתה כמוני, שהשיבותה של העיר ^{מגילת הראי} ברלין עולה מיום ליום ובפרט בעבור הסטודנטים, ולא עוד אלא שכבר במהלך השנים האחרונות לא נמצא סטודנט יהודי שביכולתו לוותר על שמיעת הרצאות באוניברסיטה של ברלין, ולפחות לגבי חלק מלימודיו⁹. האפשרות לסייע מעט באופן אישי נוכח התוצאות ההכרחיות ממצב זה הביאוני להחלטתי הקשה לפרוש מראשות הישיבה על מאה וששים תלמידיה¹⁰, ולהעתיק מגורי מקהילה מסודרת למופת וחרדית במלוא מובן המלה אל תוהו ובוהו אשר בירוירו וסידורו דורשים מאמץ כמעט על-אנושי¹¹.

לא נעלם ממני אף לרגע כי קיים סיכוי לכך אך ורק כאשר אמצא סיוע מעשי ומוסרי מאת כל אנשי שלומנו באשכנז. האמנתי, ואני מאמין עוד היום, ללא אשליות כי אוכל להתחשב בסיוע זה וכי יהא עלי להתחשב בו. שכן, היכן קיים עד היום הזה במחנה שלנו מוסד שיהא שקול במידת מה כנגד שאיפות הרסניות כאלו, ואשר יענה לדרישות הזמן ובכך יוכל לתקן את המעוות? כלום התחילו בכך ולוא רק במקצת? לצערנו, כלל וכלל לא. אמנם איני מזולז כלל זעיקר בהתארגנות הציבור האורתודוקסי בכללו, בהקמת קהילות המוכנות לקורבנות¹², ביצירת המוסדות הנחוצים לשים כך, וביסוד

9 בדו"ח השנתי הראשון מתוארות הסכנות הרוחניות שעמדו בפני הסטודנטים היהודיים בברלין, וכי הם פנו כמה פעמים לר"ע בצינים את הקשיים העומדים בפניהם בהיעדר מנהיג חרדי של ממש (עמ' 59–60). פרט זה נזכר גם בדו"ח שהופיע למלאות 25 שנה לביהמ"ד לרבנים, ברלין 1898, עמ' 6). אגב, ר"ע עצמו למד באוניברסיטה בעיר זו בשנים תר"ד–תר"ה (4–1843). ראה מאמרי: קווים לדמותו של רבי עזריאל הילדסהיימר [להלן: קווים], "סיני" כרך גז (תשכ"ד) עמ' סז–צד.

10 ר"ע כיהן כרבה של קהילת אייזנשטאט וכראש הישיבה במקום בשנים תרי"א–תרכ"ט (1851–1869). ראה: מ' אליאב, תורה עם דרך ארץ בהונגריה, "סיני" כרך גא (תשכ"ב), עמ' קז–קמב. ישיבה זו היתה ברבות השנים לשניה במספר תלמידיה בהונגריה, אחר ישיבתו של בעל ה"כתב סופר" בפרסבורג, על התלמידים בה נימנו שני בניו של ר' יהודא אסאד ובנו של המהר"ם שיק. ראה מאמרי: רבי יהודא אסאד ורבי עזריאל הילדסהיימר, ספר הזכרון לרב חיאל יעקב וינברג, ירושלים תשל"ג, עמ': רפו, שב.

11 בחודש אלול תרכ"ט העתיק מקום מושבו לברלין, בה כיהן בראשונה כרבה של קהילת "עדת ישראל" וכמנהל בית הספר שמיסודו בקהילה. ראה: קווים, עמ' עט–פ. ר"ע קיבל את משרת הרבנות בברלין, בתנאי שיוכל לפעול למען הקמת בימ"ד לרבנים (דו"ח למלאות 25 שנה לביהמ"ד לרבנים, עמ' 5). בתקנון קהילת "עדת ישראל" (סעיף 16) נקבע שיש להקים בה בימ"ד לרבנים (ראשי הקהילה מציינים זאת באיגרתם לרבם מיום ט"ז במרחשוון תרל"ג, בהוסיפם כי בגלל מצבם הכספי הקשה אנם יכולים לממש זאת עתה, אבל חברי הקהילה ייסדו קרן לתמיכה כספית בתלמידים. על מו"מ שקיים ר"ע עם הנהלת "בית המדרש" בעיר זו בדבר הקמת בימ"ד לרבנים במסגרתם, ראה:

ז"ל M. Hildesheimer. Aus dem Briefwechsel Israel Hildesheimer's Festschrift... Salomon Carlebach, Berlin 1910, 243–263.

12 הכוונה לקהילות החרדיות הנפרדות שקמו באשכנז כתוצאה מפעולותיהם של ר' שמשון

עתונים¹³. כמובן, ראשית המלאכה שדרשה קורבנות גדולים — ואני בעצמי מאמין שתרמתי לשם כך את שלי באמונה — היתה טובה מאד, ולגבי המצב הנוכחי נועדה לה חשיבות ממדרגה ראשונה. ואף על פי כן, מי שאינו רוצה לרמות את עצמו עליו לראות בעמדה זו צרות לב שבכוחה רק להשקיט את הרגע, אבל לעולם לא הרגעה של ממש.

מאין נקח רבנים? מאין נקח מורים למגמות גבוהות יותר מאשר בתי ספר יסודיים, בעבורם אפשר להסתפק במידת מה בסמינרים הקיימים בווייצבורג¹⁴ ובדיסלדורף¹⁵? כיצד נגן עליהם בפני המסוכנים מבין כל המסיתים, המוסדות הניאולוגים הנוכחים כאן ואנשי שלומם במקומות אחרים?

במקום רחוק מכאן ב„הונגריה הרחוקה“ לא הרפיתי במשך יותר מעשרים שנה¹⁶ לחשוב על בעיה בלתי נמנעת ורחופה זו. שם גרתי בקהילה קטנה יחסית, ומספרם של התלמידים העניים היה גדול בהשוואה למספר בני הקהילה, עד שלבסוף עלה מספרם בהרבה על מספר חברי הקהילה. היה עלי לעמוד בכל כוחותי כדי למנוע עוני ויגון מתלמידי¹⁷. בכל זאת לא שכחתי מעולם כי עלינו

ב"ר רפאל הירש ור"ע. הקהילות הנפרדות הגדולות הראשונות היו במקומות כהונתם, וכן היו קהילות קטנות אחרות. וראה: במאמר „אמו"ר שליט"א, בספר יד שאול, תל-אביב תשי"ג, עמ' רלד—רמ; אגרות רבי עזריאל הילדסהיימר (להלן: אגרות), בעריכת מ' אליאב, ירושלים תשכ"ו, מפתח העניינים בעמ' 287, ערך Austrittsfrage.

13 הכוונה לעתונים:

„שומר ציון הנאמן“ (Der Treue Zionswaechter), בעריכת ר' יעקב עטלינגר. החל להופיע באלטונא בשנת 1845.

„Jeschurun“, בערך כת ר' שמשון ב"ר רפאל הירש. החל להופיע בפפד"מ בשנת 1854.

„Der Israelit“, בעריכת ר' מאיר ליהמן, החל להופיע במאינץ בשנת 1860.

„Die Juedische Presse“, הופיע ביוזמת ר"ע, כברלין החל בשנת 1870.

14 הסמינר החרדי להכשרת מורים בווייצבורג נוסד בשנת תרכ"ד (1864) ע"י הרב יצחק זוב (זליגמן בער) במברגר, רבה של הקהילה.

15 הסמינר בדיסלדורף נוסד בשנת תרכ"ז (1867) בידי הרב זאב פלייכנפלד, רבה של הקהילה.

16 על המערכה שניהל בענין זה בהונגריה, ראה: מ' אליאב, מקומו של הרב עזריאל הילדסהיימר במאבק על דמותה הרוחנית של יהדות הונגריה, „ציון“ שנה כ"ז (תשכ"ב), עמ' 59—86; אגרות, עמ': ית, ל—לא, לה, לו, מב—מד.

17 מצבה הקשה של הישיבה חזר ונגול כפי ר"ע. לדוגמה, באיגרת משנת תרכ"ג: „באמת לא יאומן כי יסופר גודל צערי, בבוא הנה בכל יום בחורים ובתוכם אותם אשר כפי הכרת פניהם ומכתב עדות שבידם הם ראויים מאד לקרב אותם, ואני מוכרח לשלח אותם מעל פני בפחדו פחד שיפלו חלילה לחולי מאין לחם ומים. כי כבר פה בקהילה קטנה מאוד כמו ששים בחורים, ורובם ככולם בני עניים, ומה לעשות עוד“ (אגרות, עמ' לא). בהקדמתו לחוברת „תפארת בחורים“, אגודה שהוקמה ע"י תלמידי הישיבה בשנת תרכ"ו (הלברשטט 1866), כתב: „אכן אהה, אין הקומץ משביע, ופה עיר קטנה ואנשים בה מעט ואין יום משנת להכין לבחורים די מחסורם אשר יחסר להם. ומה גם

לחשוב על הזמן בו ימצא אֲפִיכָהּ הַאֲרִזְלָה הַקָּטָן במצב של „עוני מוסרי“ קשה הרבה יותר, ובמיוחד שידקק לכסף, ולכסף רב. על אף הכל המשכתי באיסוף כספים למרות שהפצירו בי „לאכול“ את הכספים נוכח המצב הקשה ששרר. למרות ההוצאה ההכרחית של 1000 טלר לשנה בעבור תלמידי שנוקקו לתמיכה, זכיתי ב”ה לאסוף קרן בת 2500 טלר, גם תודות לתרומות גדולות אחדות שכבר קיבלתי פה. קרן זו הריני מקדיש למטרה הקדושה ביותר מבין כל המטרות, בעבור המוסד אשר כינונו הכרחי, ושעל איחור בהקמתו אף בשעה אחת יש לתת את הדיון, נוכח ההתקפות העוות מכל הצדדים על דתנו הקדושה. יודע אני ידוע שלא נעשה רבות ב„סכום פעוט“ כזה. אכן, לבד מכך שסכום זה אינו מבוטל לחלוטין, מוכנה אצלי תכנית מלאה שבהגשמתה אין מכשולים אשר לא יהא ניתן להתגבר עליהם. אם כל ידידנו היראים לדבר ד’ והברוכים אשר לא יהא יכירו בחשיבות הדבר, ימצאו גם הכספים הדרושים, כשם שמתנגדינו גייסו אותם ללא יגיעה רבה.

העקרונות עליהם מושתתת תכנית, הם:

- (א) קיים הכרח ליסוד בימ”ד לרבנים מטעם החרדים ואשר על שוחריו יהא לדאוג לאמצעים הדרושים.
- (ב) כדי שיוכל להגשים את יעודו אין להקים את ביהמ”ד לרבנים במקום אחר מאשר בברלין. מובן מאליו שאיני מתחשב בכך במעמדי האישי לגביו.
- (ג) קיים הכרח כי המוסד יוכל לעמוד בתהרות. אי לזאת יש צורך שצוות המורים יוכל לענות על דרישות הזמן, וכי יהיה מוכשר לשאת הרצאות מדעיות בצורה יסודית.
- (ד) במוסד זה שותפה היהדות החרדית בכללותה — ולא רק בפרוסיה או בגרמניה — במישרין, שכן במרוצת השנים לא תוכל היא למנות אלא רבנים שינקו תורתם במוסד זה.
- (ה) בעית המורים דוחקת, כמו בעית הרבנים, ויש לטפל בה בעת ובעונה אחת.

תאמרו אין אלו אלא עקרונות יפים, אך מה בדבר הביצוע? לאושרי הריני במצב בו אוכל להציע בפניכם תוכנית מלאה. כבר הסבתי תשומת לבי לשלושה ארבעה אנשים¹⁸ אשר בדעותיהם ובחיייהם הפרטיים הינם חרדים מאד, ומאידך גיסא הם מלומדים גאוניים ויסודיים. הם נכונים להקריב קרבנות כספיים

עתה אשר ירדו פלאים על ידי לחצי הזמן והלחץ זה הדחק אשר קושי מוונותיהם של אדם לוחץ אותם, ובחורי חמד נתונים לרעב ולערום ולחוסר כל, באין משען ומשענה כל משען לחם ומשען מים. ר”ע מציין כי היו בחורים „אשר הוכרחתי עד עתה לסגור להם דלתים מחסרון מחיה וכלכלה“. וראה בראש תשובתו, בשנת תרכ”ו, בשו”ת ר”ע, אה”ע סי’ יח (יופיע א”ה בקרוב).

18 ר’ דוד צבי הופמן (כיהן אח”כ כממלא מקומו של ר”ע כראש ביהמ”ד לרבנים), ד”ר אברהם ברלינר ד”ר יעקב בארט. פרטים על הוראתם ראה להלן כתבים: ג, ה, ח.

ניכרים ביותר אך ורק לטובת הענין, ואף לוותר על הסיכוי לקריירה בעלת מוניטין רבה יותר. לדעתי, הם מוכנים לקבל אצלינו משרה תמורת משכורת שנתית של 1000 טלר, שמספיקה בקושי כדי לחיות כאן חיים די-צנועים. אילו התכוננו כבר קודם במיוחד לעבודה זו, ניתן היה להקים את המוסד מיד — בכל הנוגע לאירגונו הפנימי של המוסד — ויכול היה להיות כבר עתה גוף הרמוני מושלם.

אבל, לבד מכך שחסרים לנו האמצעים כדי שגוכל לתת להם ערובה להצעתינו, משער אני שעל מלומדים אלה יהא עוד להתכונן במיוחד להוראה מדעית-עליונה זו בתקופה של שנה וחצי עד שנתיים. ואכן, תהא תועלת רבה אם יותן להגשים את התכנית במועד הנזכר. אמנם, נוכח שאיפות הרס כה מסוכנות מדי יום, מדכא ומעציב מאד לוותר על שנתיים, זמן ממושך מאד, כדי להביא כליה. אבל יש לבחור את הרע במיעוטו. ועוד, מיד כאשר יהיו בידינו האמצעים, אולי תהיה אפשרות לצמצם את הזמן בהרבה, שכן רק לפי אומדנה שלי נזקקים המלומדים להכנה כה מיוחדת.

העסקתי, ידידי הנכבד, במכתב ארוך מאד, אבל אינו עוד כטפה מן הים לעומת הדברים שיש לאמר בענין ולהבין מבין השורות.

המסקנה העולה מאליה: לבד מהקרן הנזכרת בה אוכל להשתמש, בדלית ברירה, לצורך המשכורות, אוכל להציע למען המטרה לה אנו שואפים כ-100 טלר לשנה בלבד. אלו הן תרומות של חברי קהילת „עדת ישראל“ הגרים מחוץ לברלין, והן מיועדות לבית המדרש לרבנים שאני מקווה להקים. מעט מאד בלבד ניתן לעשות בסכום זה, ועוד „מאות“ רבות חייבות להיוסף. כשאנו רוצים ביטוד איתן של המוסד, יהיה צורך להחזיקו ע"י ריבית מקרן בטוחה, ואתה ניתן לייסד רק ע"י מגביות ועזבונות, דוגמת הקרנות הניכרות מאד שאיפשרו את יסוד ה„פקולטה“. אם דבר זה לא ניתן לביצוע, יהא צורך בגיוס תרומות כל-שנתיות גדולות עד כמה שאפשר, ולפחות תרומות למספר שנים.

ידידי הנכבד, בהיותך עמוד השוב ליהדות האורתודוקסית, בידך ניתן במידה רבה להוציא לפועל הקמתו של מוסד זה שהוא הכרחי ולא ניתן לוותר עליו. הן ע"י השתתפותך אתה הראויה לשמה, והן בכך שחסייע לענין בחוג חבריך ומכיריך. יחד עם זאת, אני מבקשך לשים עין לכך כי לצורך הצלחת הענין חשוב מאד לשמור על סודיות, גם בדבר מכתב זה. אני מסתמך איפוא על שיפוטך אודות תעמולה בעבור ענינינו במסגרת זו. כדי שלא להזיק ע"י פרסום בלתי זהיר, אני רואה גם צורך שלא לפנות עדיין אל אנשי שלומנו בעלי יכולת הגרים בברלין — לדאבון כל אינם רבים. אותם יש להתרים במיוחד במועד מאוחר יותר.

המלצה בפניכם על הענין ביתר מלים יש בה משום זלזול בשפוטכם. מתוך תקווה כי אתם תמימי דעים עמי ביחס לחשיבות האינסופית שיש למוסד זה לחינוך ולהאדרת כוחה של היהדות החרדית כלפי פנים ולהאדרת כבודה כלפי חוץ — הנני פונה אליכם לתרום סכומים נכבדים בהקדם האפשרי, ולפעול בקרב חוגיכם הקרובים והמרוחקים למען מטרה זו.

מיום גלות ישראל מאדמתם לא היה ענין חשוב מזה, כך אני סמוך ובטוח¹⁹.
מי יתן ותמצאו אוזן קשבת בקרב כל שאליהם תפנו.
ברלין, ד' אייר תרל"ב

בכל הכבוד ובידידות רבה
ד"ר עזריאל הילדסהיימר
רב

**
*

(ב) מר"ע הילדסהיימר, אלול תרל"ב²⁰

פרטי הלמודים

בבית המורה לבחורי חמד אשר יסודתו בתוה"ק
עם קבלתינו האמתית נצמדה עם דרך ארץ
הוקם פה בערלינה

„העמידו תלמידים הרבה“²¹ זה כלל גדול בתורת אנשי כה"ג „תלמוד
תורה כנגד כלם“²² הורונו תלמידיהם הראוים להם.

ופקודתם שמרה רוח אבותינו ג"ע בכל דור ודור ובפרט במדינת אשכנז
בישיבות הרמות והנשאות לשם לתהלה ולתפארת²³ כחלק היושבים אח"כ על
מדין, וכחלק תופשי המסחר והמלאכה. ומי לא שמע שמע הישיבות מלפנים
בק"ק מעץ²⁴ פראנקפורט-דמיין²⁵ פראג²⁶ אלטונא²⁷ וכו', ואח"כ בק"ק פאזען²⁸

19 בהערכה זו היה ר"ע דבק. לדוגמא: ר"ע ואשתו כתבו בצוואתם, מיום ר"ח תשרי
תרל"ט, לבני משפחתם: „בראש ובראשונה נותנים אנו בלבם את האידיאל העליון של
אביהם „בית המדרש לרבנים“, הנקרא גם בפי כל — אם כי לא באופן רשמי — על שמו.
תמכו בו בכל כוחותיהם כנכס המובחר ביותר של היהדות“ (תרגום מגרמנית, נדפס:
קווים, עמ' צד). באיגרת משנת תרמ"ו: „הנה בחסד השי"ב הנהו עומד אחד ואין שני
לו דוגמתו בכל הארצות לשם לתהלה ולתפארת“ (אגרות, עמ' עג).

20 מצוי בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בירושלים, וסימונו: P. 17/474. התודה
נתונה על הרשות לפרסמו. — נדפס, בשינויים פעוטים, ב„המגיד“, שנה ט"ז (תרל"ב)
עמ' 419.

21 אבות פ"א מ"א.

22 פאה פ"א מ"א.

23 „Israelit“ שנת 1865 ואילך, פרסם ר"ע מאמר מפורט על הישיבות שהיו קיימות
באשכנז, בשם: „Noch einmal ueber die Jeschiba-Angelegenheit in Ungarn“
(„עוד פעם אודות שאלת הישיבה“ בהונגריה).

24 במאה הי"ח והי"ט נחשבה קהילת מץ כחת מהגדולות בצרפת, והיתה בה ישיבה
מפורסמת עד לראשית המאה הי"ט. בשנת 1829 היתה לבימ"ד לרבנים שעבר אח"כ לפריז.

25 לישיבה בפפד"מ יצאו מוניטין מסוף המאה הט"ז, והיא נחשבה לישיבה מרכזית באשכנז.

פיורדא²⁹ וכו' עם כמה מאות תלמידים, ומהם עוד לאורך ימים בחיים חיייתם. אכן אהה! בתי ספר האלו ספו תמו ואיד נבחם? הלא אם אין גדיים אין תישים ורק באור פני מלך — מאן מלך רבנן — חיים של תורה ויראת שמים. ואני הצעיר בראותי הרעה הגדולה נגד פנינו העניות (בדעת) הלך וגדלה ושערי בתי המדרש שוממין, קמתי ונתעודדתי זה כ"ה שנים³⁰ להרביץ תורה כפי קט שכלי לתלמידים המקשיבים לקולי. ונעתקתי גלל כן למדינת הגר, ושבתי גלל כן למדינתנו לשבת פה בעיר הבירה. ומאז ועד עתה קבעתי עתים לתורה עם בהורי חמד³¹ — ולע"ע לערך מספר שלשים הש"י³² — הן בשיעורין תמידין כסדרן ומוספין כהלכתן, הלכות הג בחג בהלכה ותוס'. הן להאיר עיני התלמידים בעומק ספרי מחקר גדולי המהברים נ"ע. אכן להשלים מלאכת הקודש לבית ד' מגמת פני לספה לתלמידים המשותקים לזה איזהו לימודים שיפורטו למטה.

מתחילת המאה הי"ט חלה בה ירידה. ראש הישיבה האחרון היה ר' צבי הירש הורביץ (מחבר לחמי תודה).

26 ישיבות בפראג היו קיימות כבר במאה הי"ב. עיקר פריחתן משלהי המאה הטי"ו ואילך, בין ראשיהן נמנו: ר' יעקב פולק, המהר"ל, ר' מרדכי יפה, ר' ישעיה הורביץ (מחבר של"ה), ר' יו"ט ליפמאן הלר (מחבר תוספות יו"ט), ובמאה הי"ז: ר' יהונתן אייבשיץ, ר' יחזקאל גנדא (מחבר נודע ביהודה).

27 הישיבה באלטונה היתה הישיבה של קהילות אה"ו במאה הי"ח והי"ט. אחד מראשי הישיבה היה ר' יעקב עטלינגר (מחבר ערוך לנר), והודות לו היה מצבה טוב יותר מאשר הישיבות בהלברשטט, פראג, פפד"מ ומייניץ — אשר במחצית הראשונה של המאה הי"ח היו בהן למעלה מ-400 תלמידים, אך כולן נסגרו מאוחר יותר מחוסר תלמידים. — ר"ע למד בישיבה זו בשנים תקצ"ח—תר"ב, תחת ראשותו של ר"י עטלינגר, בו ראה את רבו המובהק. ראה מאמרי: הרב ותלמידו, "המעין" כרך יב גליון ג' (ניסן תשל"ב) עמ' 40—48.

28 במחוז פוזן זכו הישיבות להצלחה רבה במאה הי"ח תחת ראשותו של ר' עקיבא אגור וגדולים אחרים. ר"ע מציינ כי בזמנו נותרו שם עדיין שרידים, ומכל מקום נשאר הזכרון החי מישיבות אלו.

29 שמעה של ישיבת פיורדא (פירט) הגיע למרחקים במשך שנים רבות, ועוד בסוף המאה הי"ח יצאו לה מוניטין. למדו בה מאות תלמידים. הישיבה נתפרסמה בימי כהונתם של: ר' יוסף שטיינהרט, ר' משולם זלמן כהן, ובימי ראש הישיבה האחרון ר' וולף האמבורג (מחבר שער הזקנים) שעמד בראשה כשלושים שנה. הישיבה נסגרה בשנת 1827 ע"י הרפורמים, אשר פיזרו את תלמידיה.

30 בשנת תר"ו (1846) נתמנה כמזכיר קהילת הלבפשטט, ולימד שיעורים רבים בגפ"ת לתלמידים רבים. ראה: קוויט, עמ' עב—עד.

31 חלקם היו תלמידיו המובהקים בישיבתו באייזנשטט, אשר באו עמו לברלין, וחלקם מגרמניה (דו"ח למלאות 25 שנה לביהמ"ד לרבנים, עמ' 5).

32 השם ישמרם.

לימודי בתי מורה הנקראים גימנאזיען הם חוץ מגדרינו, ורק מי שהשלים חקו להסתפח למחלקה ראשונה בבתי המורה הנ"ל נספח ללימודים הנוספים הנ"ל³³. אכן שערינו המצוינים בהלכה לא יפתחו רק למי שיוכל ללמוד בלי סיוע גמרא עפירש"י ותוס' ומהרש"א מסוגיא שאיננה מהקלות ביותר להבין.

פרטי הלימודים בבית המורה הם:

- (א) תנ"ך עם ביאורים ותרגומים, ותורת לשון הקדש והארמית.
- (ב) תלמוד בבלי לגמור ולסבור משאו ומתנו באמונה עם פסקי ההלכה.
- (ג) פוסקים ראשונים ואחרונים.
- (ד) תלמוד ירושלמי.
- (ה) מדרשים.
- (ו) שימוש להעומדים למשמרת השחיטה והבדיקה והמילה וכו'.
- (ז) ספרי המחקר והמדות מגדולי מחברינו נ"ע.
- (ח) קורות אחב"י וספריהם.
- (ט) לימודים והרגל לדרוש ברבים.
- (י) הנחוץ לדעת מחכמת חינוך הנערים.

כל הבאים לשמוע חנם ישמעו כל הלימודים ואין כסף יבאו ויצאו.

**

ואלה מוסיף על הראשונים.

זה ארבעה חדשים³⁴ לא שלותי ולא שקטתי להוציא מן הכח אל הפועל מחשבתי הלזו אשר טפחתי ורביתי יותר מעשרים שנה, ליסד בית ד' פנת יקרת מוסד מוסד. וחפץ ד' בידי יצלה ברוב חסד וחגינה וכבר נדיבני עמים נאספו מכל צד ועבר ופנה, והרבו להביא נדבותם אל הקדש פנימה ראויות לגודל הענין³⁵. באשר כלם ידעו ויבינו כי דברנו הלזה נחוץ בתכלית הנחיצות.

33 תקנה זו, החוזרת גם להלן כתבים: ג, ד, ה, ט, י, נקבעה ע"י השלטונות. ברבות הימים החמירו את דרישתם. בתשובה לאיגרת משנת תרמ"ה של ר' שמעון הכהן מפינסק, בה ביקש להתקבל ללימודים בביהמ"ד לרבנים, כתב ר"ע: "מטעם המלך ושריו, אשר אנתנו עומדים תחת השגחתם ופיקוחם, אנו נמנעים מלקבל תלמידים אם לא השלימו חוקם חוץ מההכנות בתוה"ק גם בכל לימודי גימנאזיום באשכנז עד המחלקה העליונה ועד בכלל. ורשות ביד שרי המלכות להעמיד הנכנסים בנסיון על זה" (וראה: אגרות, עמ' סג, עב, נו).

34 אייר תרל"ב, הכוונה לחזור הראשון.

35 בדו"ח השנתי הראשון מצוינות תרומות של אנשים מחוץ לגרמניה, מהארצות: אמריקה, אנגליה, בוהמיה, דנמרק, הולנד, הונגריה, צרפת, רוסיה, תוניס.

ותודות לאבינו שבשמים כבר עלה סכום קרן צאן ברזל (פאָגנד) ³⁶ לשמנת אלפים וחמש מאות ר"ט ³⁷. ובאיוהו קהלות גדולות נועדו יקירי ערך בועד קאָמיטע לדבר זה ³⁸, וגם הבטיחו איוהו יחידי סגולה להאגד באגודת ועד כללי (צענטראַלקאָמיטע) לענין הגדול אשר לפנינו. ובהשג חמשת אלפים ר"ט לשנה נוכל לקרב אל המלאכה, ונקרב בעזו"י באשר כבר מצאתי בחסדו הגדול מורים כלבבי ³⁹.

אכן באשר עיני הקורא לנכח יביטו עוד אין הקומץ משביע להחל, ומה גם לעסוק בבית הזה בדברי תורה ודרך ארץ בלי דאגה על העתיד.

על כן בקשתי שטוחה לפני כל אוהבי תורה ויראה וחכמה, נא אל תעמדו על הדם דם נפשות שלומי אמוני ישראל אשר נשפך כמים על אבדן תוה"ק ואמונתינו הרמה ושממת עולמו של הקב"ה ד' אמות של הלכה. אנא תרצו לעזרה בעזרת ד' בגבורים בהרימכם תרומת ד' מברכתכם אשר ברך אתכם ד', ואשר יברך אתכם כפלי כפלים ע"י מעשה צדקה הלזו אשר אין למעלה ממנה. דברו על לב אוהביכם וקראו אליהם פנות דרך ד', בהקדישם כסף הקדשים משפע ברכה והצלחה. וגם אתם גם הם תקדישו עתותיכם הפנויות לפקח על עניינינו בתוך גבולכם ע"י ועד פרטי (קאָמיטע). ותתברכו ממעין הברכות. תזכו לגיל ושמחות לראות הכהנים באוצרות ולשכות בזכות בית ד' לאגדות והלכות. כ"ד המדבר בצדקה לכבוד הרמת קרן התורה והיראה

פה בערלין א' דר"ח אלול העמ'ידו' תלמ'ידי'ים' הרב'ה לפ"ק

הק' עזריאל הילדעפהיימער

**
*

(ג) מהועד המרכזי, תשרי תרל"ד ⁴⁰

בעזרת השם

יוקם בית המדרש לרבנים למען היהדות האורתודוקסית ביום 22 לאוקטובר ש. ז. (א' דר"ח חשוון הבע"ל ⁴¹). הוצאתו המהירה לפועל של המפעל אחרי

36 = Fond קרן.

37 רייכסטהאלער (Reichsthaler). מכאן שבפרק הזמן מאז כתיבת החזון הראשון עלה בידינו לאסוף סכום של 6000 ר"ט. אגב, סכומים נכבדים נתרמו לביהמ"ד לרבנים ע"י ר"ע עצמו. בשנת תרמ"ו כתב: „אני מקיים ב"ה מה אני בחנם וכו'. ונוסף לזה כבר העליתי ב"ה כמה אלפי טהאלער על מזבח הרעיון הקדוש אשר לפנינו, ואשר לו הקדשתי עיקר ימי חי"י" (אגרות, עמ' עג, וראה בדומה עמ' נט). בדו"ח השנתי הראשון של ביהמ"ד לרבנים מצויין שר"ע תרם לקרן סך 4000 טלר, וכן 200 טלר כתרומה שנתית (עמ' 67).

38 בחמש ערים נוסדו ועדים מקומיים למען יסוד ביהמ"ד לרבנים (דו"ח למלאות 25 שנה לביהמ"ד לרבנים, עמ' 8).

39 ראה הערה 18. 40 חזון בדפוס, תרגום מגרמנית. 41 הבא עלינו לטובה.

הכנה של פחות משנה והצי מעידה כמאה עדים על הצורך הדחוף במוסד המושתת על בסיס היהדות החרדית, ואשר יעודו יהיה לספק לחניכיו המתעתדים לכהן כרבנים, בראש ובראשונה ידיעות יסודיות ומקיפות בספרות התנכ"ית והתלמודית ובספרי הלכה היונקים ממנה. ומאידך גיסא, להגיש להם גם ידע בכל ענפי מדעי היהדות, שלימודם הינו דרישת תקופתנו, ולחנכם ליצירה עצמאית בהם.

הפעולה המשותפת והמסורה למען הקמת המוסד, שבוצעה ע"י אנשים מעולים שבאו מקרב יהדות אשכנז, אבל בחלקם הגדול מעם היהודים מחוץ לאשכנז — משמשת אבן בוחן נאמנה ביותר להכרה הכללית שבחיוניותו.

אימון זה, בו אנו מתכבדים, המוענק לנו מחוגים כה רבים, מטיל עלינו את ההתחייבות למסור דין והשבון על מטרות המוסד, ועל דרך ביצועו.

המוסד מחולק לשתי מחלקות, תחתונה ועליונה. התלמיד יתקבל למחלקה המתאימה לידיעותיו. שתי המחלקות מהוות מחזור שבע-שנתי, ובו כלול כל חומר הלימוד.

מקצועות הלימוד בביהמ"ד לרבנים הם:

(א) תלמוד והספרות שאחריו (פוסקים, ראשונים). חומר לימוד

זה ילמד ללא דילוג. סוגיות ארוכות וקטנות תילמדנה בעיון.

(ב) פוסקים. ידונו בהם בהרצאות מיוחדות בעיון, תוך התחשבות מתמדת בשאלות מעשיות.

(ג) תלמוד ירושלמי. ילמד כמקצוע מיוחד במחלקה העליונה. —

כמו כן תוקדשנה הרצאות מיוחדות למדעי עזר: אסטרונומיה תלמודית, מטבעות, מדות ומשקלות. — כן תינתן לתלמידים ההזדמנות להכיר בצורה מעשית: מילה, בדיקה ושחיטה.

(ד) פרשנות תנ"ך על בסיס המסורה. יעסקו בכך בשני מובנים:

(א) פרשנות התורה המבליטה את פסק ההלכה, תוך התחשבות עיקרית בביאורי הפרשנים הראשונים (בעיקר רמב"ן, וגם רשב"ם ואבן עזרא).

(ב) פרשנות יתר הלקי התנ"ך, הנשענת גם כן על ביאורי הפרשנים הראשונים, ומכוונת תמיד למגמה הפילולוגית. בקשר לכך:

(1) יעסקו בהרצאות מיוחדות בדרך פילולוגית בנוסחאות התנ"ך: התרגומים, פשיטא, תרגום השבעים.

(2) ינתנו לתלמידים מתקדמים מבואות לספרי התנ"ך.

(ה) דקדוק.

(א) במחלקה התחתונה דקדוק השפה העברית.

(ב) במחלקה העליונה, מדי פעם אחת הלשונות השמיות הקרובות ללשון התנ"ך או התלמוד.

(ו) תולדות ישראל. מזמן הורבן הבית הראשון עד לזמן החדש, אגב עיון מתמיד במקורות. הקו המנחה יהיה הדרכת התלמידים לעבודות עצמאיות בתחום זה.

(ז) תולדות הספרות היהודית. הלימודים יקיפו את התקופה הוזהה לתולדות ישראל. המטרה תהיה דיון מדויק בספרים חשובים.

(ח) פילוסופיה של הדת היהודית. תישען על ספרי מופת של ימי הביניים.

(ט) תרגילים בדרשנות. בבית הכנסת של ביהמ"ד לרבנים.

לימודי התלמוד והתנ"ך הינם לימודי חובה. ביתר המקצועות מותרת בחירה, אחרי קבלת הסכמת הרקטור.

המורים יהיו:

(א) הרב ד"ר הילדסהיימר, רקטור ביהמ"ד לרבנים, תלמוד: שיעור בעיון. תולדות ישראל: מגלות בבל עד לחתימת התלמוד, פילוסופיה של הדת היהודית.

(ב) ד"ר ברלינר: תולדות הספרות, מדרשים, שאלות ותשובות, תולדות מחברי ספרי הלכה בימי הביניים וספרות חדשה.

(ג) ד"ר הופמן, תלמוד: שיעור קורסורי⁴²; פרשנות התורה.

השיעורים בפוסקים ינתנו לסירוגין ע"י הרקטור וד"ר הופמן.

ביום 1 לאוקטובר 1874 יתחילו הרצאותיו של מרצה רביעי⁴³ שכבר קבלנו את הסכמתו לכך. הוא ילמד במיוחד: ביאורי ג"ך, תרגומים ושפות שמיות קרובות.

לשם התקבלות כתלמיד מן המניין דרושות הידיעות:

(א) בתלמוד: האפשרות להבנה עצמית של טכסט לא קשה מדי, כולל פי' רש"י, תוספות ומהרש"א.

(ב) בלימודי חול: לפחות תעודת כניסה ל-Prima⁴⁴ בבית ספר תיכון.

42 בחזור דלהלן (ד') — שנכתב במקורו בעברית — כתוב כאן: "כסדר".

43 ד"ר יעקב בארט, כיהן גם כמרצה לערבית באוניברסיטה בברלין (היה חתנו של ר"ע).

כדו"ח השנתי הראשון צוין כי עם היכנס הנ"ל כמרצה, תתרחב מאד קשת הלימודים:

(א) יהיה מורה נוסף למזרחנות, נוסף לפרופסור שנשא הרצאות בתחום זה.

(ב) יהיה מרצה מיוחד לפרשנות התורה על יסוד עקרונות הבלשנות המודרנית, ובכך יוכל רדי"צ הופמן להתרכז יותר בפרשנות התורה.

(ג) יוכלו לעסוק יותר בפילוסופיה דתית ובמוסר על יסוד השוואה

מתמדת עם הספרות הערבית, ועל פי השוואת המקורות היהודיים

המתאימים (עמ' 63).

44 כיתה ראשונה מבין שתי הכיתות העליונות בבי"ס תיכון הנקראות פרימא.

כתלמיד שלא מן המניין (תלמיד אורח) יתקבל באופן יוצא מן הכלל ע"י הרקטור גם מי שיש לו רק הידיעות המצוינות בסעיף א'.
יהי רצון שמוסד זה המוקם למען דתנו הקדושה ומדעי היהדות יגדל ויפרח לכבוד ד' ולטובת היהדות.

ברלין, ז' בתשרי תרל"ד 27 Sept. 1873

הועד המרכזי ('Das Central-Comite')

- י. אלטמן בקרלסרוהה⁴⁵
- ד"ר ז' אויערבך בהלברשטאט⁴⁶
- ד"ר ש' כהן בשוורין (מקלנבורג)⁴⁷
- א. ה. היימן בברלין⁴⁸
- ד"ר ע' הילדסהיימר בברלין
- ג' הירש בברלין⁴⁹
- ש' לויוון בהמבורג⁵⁰
- ע' שורצשילד בפרנקפורט דמיין⁵¹

**
*

(ד) מר"ע הילדסהיימר, תשרי תרל"ד⁵²

רשימת הלימודים

מסורים בכל שבוע ושבוע בחורף הבע"ל לבחורי חמד הלומדים בבית המורה הגדול אשר נתיסד מאתנו פה ק"ק בערלין.

- 45 רבה של קרלסרוהה. ר"ע במאמרו על הישיבות (ראה לעיל הערה 23) מוזכרו כאחד הרבנים החשובים באשכנז.
- 46 בנו של ר' צבי בנימין אויערבך מחבר "נחל אשכול". בראשונה היה מנהל ביה"ס הריאלי היהודי בפירט, ואחר פטירת אביו בשנת תרל"ב (1872) נתמנה במקומו כרבה של הלברשטט.
- 47 חתנו של ר"י עטלינגר, היה רב בשוורין, ואח"כ ככרלין ומרצה בביהמ"ד לרבנים (וראה שו"ת ר"ע, יר"ד, תל"אביב תשכ"ט, סי': קעה, רכו).
- 48 סוחר בברלין. חיבר את הספר: "Lebenserinnerungen" (זכרונות חיים), הופיע בברלין בשנת 1909.
- 49 גיסו של ר"ע, וכן נשא לאשה את בתו. ממנהלי בית הרושת למתכת של משי הירש במסינגוורק. כיהן גם כתביר בועד המרכזי של "בתי מחסה" בירושלים, מיסודו של ר"ע.
- 50 סוחר בהמבורג, היה גם פעיל בעניני ארץ ישראל.
- 51 סוחר בפפד"מ. ממיסדי הקהילה הנפרדת שם ונשיאה. חסידו של ר' שמשון ב"ר רפאל הירש.
- 52 נדפס בה"לבנון" שנה י' (תרל"ד), עמ' 63; "המגיד" שנה י"ז (תרל"ד), עמ' 8—37.

ע"י החתום משה:

תלמוד בבלי: סוגיות מסדר נשים ג' פעמים ב' שעות⁵³.
תלמוד ירושלמי: מס' שבת, שעה א'.
קורות אהב"י: מזמן גלות בבל עד המלך הראשון לבית חשמונאים,
ב' שעות⁵⁴.
אמונה ומוסר: כוזרי, שעה א'.
והנ"ל ירגיל תלמידיו הגדולים לדרוש ברבים בבהכ"נ של בית המורה,
ובחידוד הלכה ותוס'.

ע"י המורה הרבני ד"ר בערלינער:

קורות חכמי ישראל וספריהם: מזמן חתימת התלמוד עד סוף
הגאונים, ב' שעות.

ע"י המורה הרבני ד"ר האפכמאן:

תלמוד בבלי: כסדר מס' שבת, ה' פעמים שעה א'.
פוסק: א"ח הלכות שבת, ד' שעות.
ביאור התורה: ס' ויקרא, ג' שעות.
הרגל התלמידים בביאור תנ"ך, שעה א'.
ולפי חפץ התלמידים ישרים גם כן לימודם בדקדוק לשון הקודש וירגילם
במכתבי עברי.

המדעים הנצרכים לכל מי שבא להפקד במנין התלמידים הם: רק מי
שהשלים חקו להספח למחלקה ראשונה בבתי המורה הנקראים גימנאזיען נספח
ללימודים הנוספים הנ"ל. אכן שערינו המצויינים בהלכה לא יפתחו רק למי
שיוכל ללמוד בלי סיוע גמרא ופירש"י ותוס' ומהרש"א מסוגיא שאיננה מהקלות
ביותר להבין.

החפצים להיות נמנים במספר התלמידים יריצו על זה מכתבם על
האדרעסע הזאת:

Dr. Hildesheimer, Spandauerbruecke 13, Berlin

התחלת הלימוד בבית המורה שהוא:

22 October ביום א' דר"ח מרחשון, Gipsstr. 12a.

הק' עזריאל הילדעסהיימער
העומד בראש המורים (רעקטאר)

**
*

53 בדו"ח השנתי הראשון מצויין כי בשיעוריו של ר"ע בלטה המגמה להדריך את התלמידים
ע"י עיון במקורות המקבילים לסוגיא גדולה, וכן ע"י השוואה מתודית של המפרשים
והפוסקים, ולעקוב אחר הדין מהמקורות ועד לפסק (עמ' 65).
54 בהרצאותיו בתולדות הבית השני (כ"ו), בשנת תרל"ד, דחה ר"ע את ראיות ביקורת
המקרא בדבר הכרונולוגיה.

מודעה רבה

אחרי אשר בית מדרש הרבנים ליהודים האורתודוקסים יצא בעו"ה לפעולות אדם ונתחנך ביום א' דר"ה העבר, חובה היא לפני לשנות את הודעתי ואת בקשתי ולהזהיר שנית עוד ביתר שאת אשר בשבטי ישראל כבר הודעתי נאמנה והזהרתי זה כמה על דבר בית מדרשי זה. החוב הגדול המוטל עלי והערובה הרבה בעד מטרות ותכליות בית המדרש הנקשרה בעקב משמרת הראשית (רעקטאראט)⁵⁶, אשר נתנה על שכמי, הם ישימו עלי לחוק ולא יעבור לבל אטה ימין או שמאל מאשר הודעתי ברבים על דבר ידיעות הקודמות בתלמוד ושאר לימודיות אשר הדרש תדרשנה מכל אלה אשר יחפצו להיות תלמידים כסדרם (ארדענטליכע הערער)⁵⁷ כמו כן מאלה אשר יאבו להיות תלמידים שלא כסדרן (האספיטאנטען)⁵⁸ אחרי אשר אגרותיהם הולכות אל הרעקטאר ואשר באות אליהם והשיגו הבטחת קבלתם.

למען היכל הרבנים והמוסד יכה שורש התועלת למטה ופרי יראת ד' ישוה לו מלמעלה, עבותות הידידות אשר למאוד חזקו, ורגשי הכבוד והיקר לעמת אנשי שם נקובי ראשית הרבנים ישובו לאחור מלפני עמוד התוך אשר כל הצלחת בית המדרש נשען עליו. לזאת הנני מזהיר כל איש וביחוד אלה מארצות רוסיא, פולאניא, הונגריה וגאליציא, לבל יבואו הנה ובל ישימו בהמקרה כסלם ובקורי עכביש מבטחם כי על נקלה בבית מדרשינו להיות תלמידים כסדרן (ארדענטליכע הערער) זולתי אם יביאו בידם תעודות הנדרשות המעידים על פניהם דרכם כי מוכנים המה כל צרכם בידעות הקודש ואלה אשר יבואו להיות תלמידים שלא כסדרם (האספיטאנטען) גם הם לא יבואו עד אם שאל ישאלו בראשונה אצל הרעקטאראט והגיעו ההבטחה שיקובלו.

לסוף אבקש עוד כל מיודעי ורעי וביחוד הרבנים המחזיקים במעוזי לתמכני בימין צדקם בחובי הגדול המוטל עלי ואל יביאוני במבוכה בתתם מכתב מליצה לצעירי לימים אשר אינם מוכנים דים בידעות הקודמות אשר לדאבון לבי לא אוכל מלא רצונם. אולם תעודות המגידות להתלמידים ישרם ותהלוכותם ע"פ דרכי היראה ויעיד צדקתם בפניהם מאד יהי לרצון. בערליון, בחודש מרחשוון תרל"ד לפ"ק

הק' עזריאל הילדערהיימער

(העומד בראש בית המורה רעקטאר)

**

55 נדפס ב"המגיד" שנה י"ז (תרל"ד), עמ' 396. נוסח גרמני נדפס ב"Israelit" שנה 14

(1873), עמ' 922.

.Rectorat 56

57 Ordentliche Hoerer = תלמידים מן המנין.

58 Hospitanten = תלמידים שלא מן המנין.

תודה ובקשה

ביום כלות להקים את בית המדרש אשר נתיסד פה ע"י הרב הצדיק ד"ר הילדעסהיימער נ"י ואחוזת מרעיו ויקריבו אוהבי התורה והמדע הם מחברים ומדפיסים וגם אנשים אחרים אשר שלמים הם אתנו ויביאו את תרומת נדבותם, ספרים שונים ישנים וגם חדשים ליסד גם כן עקד ספרים בעד בחורי חמד אשר לומדים בבית הנ"ל. ואחרי אשר אנכי נתכבדתי להיות פקיד על הספרים ההם⁶⁰ ראיתי להקריב תודתי בעד העבר ולברך את כל מי אשר עשה המצוה הגדולה הזאת אשר בודאי שכרה תהיה כפולה מאת השמים, וגם על העתיד ראיתי להעריך בקשתי אל ידידנו הנכבדים שירצו להעניק לנו מאוצרם הטוב הן ספרי ש"ס ופוסקים ושו"ת הן ספרי מדרש או שאר ספרים וידוע כי כמה בתים אשר הספרים מונחים שם בקרן זווית ואין דורש ואין מבקש אחריהם. על כן ייטיבו בעיניהם שימצאו אנשים הגונים אשר כל מגמתם להשתמש בספרים ההם ולעשות פרי ע"י למודם. ותחשב זאת להמתנדבים לצדקה אשר בה ימצאו חיים צדקה וכבוד.

Dr. A. Berliner in Berlin, Gipsstrasse 12a

**
*

(ז) מהבר הנאמנים, ניסן תרל"ד⁶¹

בית המדרש לרבנים בברלין

א. נ.

ברגשי תודה עמוקים כלפי אבינו שבשמים על חסדו הגדול שעשה למוסדנו מאז הודעתנו האחרונה אל אד' מתכבדים אנו להודיע לאד' על ההתפתחויות העיקריות שלו. כפי שגודע לאד' כבר מן העתונות⁶² קיבל מוסדנו כבר לפני חודשים

59 נדפס ב"הלבנון" שנה י' (תרל"ד) עמ' 136; "המגיד" שנה י"ז (תרל"ד), עמ' 450.
60 ר"א ברלינר כיהן כמנהל הספריה בביהמ"ד לרבנים עד לפרישתו לפנסיה בשנת 1912.
— חבר הנאמנים בדו"ח מיום 1 למאי 1877: הודיע על ספרים שנתרמו לספריה (דו"ח שנתי ראשון, עמ' 60). בשנה הראשונה לקיום ביהמ"ד לרבנים היה מספר הספרים, שנרכשו ושנתקבלו כתרומה, 1800 (שם, עמ' 81. בעמ' 61 מצויינים שמות התורמים והספרים שנדברו).

61 חזור בדפוס, תרגום מגרמנית.

62 ב"המגיד" שנה י"ח (תרל"ד), עמ' 13 פורסמה הידיעה הבאה: "בית ספר לרבנים (הישיבה) הנוסד בעיר בערלין ע"י השתדלות ותחת השגחת הרב הג' מהר"ר הילדעסהיימער נ"י, הנהו מאושר ומקויים כעת עפ"י קיסר אשכנז, ויש הזכות לבית ההוא כאל כל חברה המקוימת מטעם הממשלה".

אחדים את הזכויות של גוף משפטי. להלן נלמדה ההודעה של הקיסר כפי שנמסר לנו רשמית זה לא מכבר:

בהתחשב בדיון והשבון שלכם מיום 28 ח. ז. אני מקנה בזה לבית המדרש לרבנים למען היהדות האורתודוקסית את הזכויות של גוף משפטי.

ברלין, 29 בנובמבר 1873
על החתום: וילהלם (Wilhelm)

חתומות מאשרות:

גרף אוילנברג (Eulenburg)	ד"ר ליאונהרט (Leonhardt)	פלך (Falk)
שר המשפטים	שר הפנים	שר התרבות

זכויות אלו ניתנו על סמך תקנון ביהמ"ד לרבנים⁶³ שאד' מקבל ר. ב. כתוצאה מכך נפעל ונחתום מכאן ולהבא במקום „ועד מרכזי" (Central-Comite) בשם „קוראטוריום" (Curatorium). נא לרשום זאת לפניכם. תקבלו גם את התקנון של האגודה למען ביהמ"ד לרבנים⁶⁴ שנקבע ע"י הקוראטוריום וע"י מספר גדול של תורמים על סמך תקנון ביהמ"ד לרבנים. בוודאי יסכים לו גם אד'. הננו מבקשים מאד להצטרף כחבר באגודה, לאורך ימים טובים, אם לא כחבר קבוע לפחות כחבר זמני. לשם כך יואיל לציין את הסכום בהצהרת ההצטרפות ולמוסרו לאחד מחברי הועד המקומי (אם מילא בעבר שובר על סכום זהה או נמוך יותר, יקבלו בחזרה).

אנו מתכבדים גם כן להביא בנספח תיאור מפורט של החגיגה רבת הרושם והראויה להיזכר שנערכה לרגל הקמת המוסד.

פירוט ההכנסות שעלו בע"ה במידה רבה אחרי הדפסת רשימת התרומות שהגיעו עד אז, יפורסם בדיון והשבון כספי אשר יצא לאור בתום שנת הלימודים של ביהמ"ד לרבנים⁶⁵ (סוף סמסטר הקיץ הוזהה עם סוף השנה העברית).

שמחים אנו ביותר להודיע לאד' כי הלימודים היו כבר בסמסטר זה בע"ה ערים וברוכים מאד, וכי בנוסף לתוכנית המקורית לימד פרופסור מהאוניברסיטה הממלכתית⁶⁶ ערבית, פעמיים בשבוע. יש סיכוי רב שהוא יכהן בתפקידו גם בסמסטר הקיץ. יש לנו תקווה שפרופסור נוסף מהאוניברסיטה⁶⁷ ירצה על שפות שמיות אחרות. בסמסטר החורף הבא יצטרף לחבר המרצים מרצה חשוב חדש מן המניין⁶⁸.

63 התקנון חובר ב־10 באוקטובר 1873. מהדורה שניה, בשניונים מסויימים הופיעה ב־27 בדצמבר 1908. התקנון נקבע בעיון רב על יסוד חילוף מכתבים בין חברי חבר הנאמנים ומקצתו בשיחות בע"פ בינותם. פורטו בו מקצועות הלימוד, וכן נקבעו המורים המתאימים כדי שיהיה זמן סיפק בידם להתכונן ללימודים (דו"ח שנתי ראשון, עמ' 60).

64 לא מצאתי תקנון זה. 65 נדפס בדו"ח השנתי הראשון, עמ' 67—81.

66 פרופ' Dieterici.

67 פרופ' Hetzstein. השניים לימדו שלא תמורת שכר (דו"ח שנתי ראשון, עמ' 63).

68 ראה הערה 43.

בד בבד עם התפתחות מוסדו חלה עליה בצרכי הכספים. אי לזאת פונים
 אנו אל תורמינו המכובדים (חברי אגודתנו) וכן לכל שוחרי לימודים דתיים-
 מדעיים, בבקשה ליצור בקרב קרוביהם ומכריהם השתתפות פעילה שתלך ותגדל
 למען ביהמ"ד לרבנים.
 יגן הקב"ה על מפעלנו הקדוש כבעבר כן עתה. יתן ד' שיגדל ויחזק
 לביצור דתנו הקדושה ולכבודה הגדול של היהדות.
 ברלין, בניסן תרל"ד

הקוראטוריום (Das Curatorium)

י. אלטמן, רבה של קרלסרוהה (באדן).

ד"ר ז. אויערבך, רבה של הלברשטאט.

ד"ר ש. כהן, רב המדינה בשוורין (מקלנבורג).

א. ה. היימן, סוחר בברלין.

ד"ר ע. הילדסהיימר, רב בברלין.

ג. הירש, סוחר בברלין.

ש. לויוון, סוחר בהמבורג.

עמ. שוורצשילד, סוחר בפרנקפורט אמ.

[תיאור החגיגה ⁶⁹]

החגיגה לרגל הפתיחה התקיימה באולם הגדול של "Gesellschaft der Freunde"
 חוגי הממשלה והמינהל הוסיפו לאוירה החגיגית בשיגור אישים

69 הנספח, בו הובא כאמור תיאור החגיגה, אינו מצוי בארכיון. להלן תרגום מגרמנית של
 התיאור הנמצא בדו"ח השנתי הראשון, עמ' 61—62. — תיאור החגיגה הובא גם ב-
 "Israelit", שנה 14 (1873), עמ' 882. ב"הלבנון" שנה י' (תרל"ד), עמ' 103. נכתבו
 הדברים הבאים: "בראשון לחודש מרחשון הזה נפתחו שערי בית מדרש חנוך רבנים
 ארטעדאקסים אשר השתדל ליסדו הרב הגאון הצדיק המפורסם מו"ה עזריאל הילדסהיימער
 רב לעדת ישרון בברלין. רבים ונכבדים מקרוב ומרחוק באו אל הבית העליון הזה
 ביום חנוכתו. גם שרי הממשלה באו לראות בכבוד התורה, והשר היועץ המפקד על
 עיני הקולטור [הכוונה לשר התרבות] שלח מכתב להתחטאות על כי לא נראה בעצמו
 וכבודו בחג החנוכה, לאמר כי בגלל מחלתו זה איזה ימים לא יכול לעזוב את ביתו.
 אין מלה בלשונו לתאר את כבוד היום הטוב הזה. בכל לבבנו נברך את הרב הגאון
 הנז' כי במהרה תחוינה עיניו ועיני כל בית ישראל כי פעולתו הגדולה תעשה פרי
 תשוה לה, ולא יצטרכו בני ישראל באשכנו לנוע עוד אל העצים הגדלים ביער ברעסלא
 [הכוונה לביהמ"ד לרבנים בברסלאו מיסודו של ר' זכריה פרנקל] לבקש להם משם
 רבנים. יתן ה' והרבנים אשר יצאו מבית המדרש החדש בברלין יהיו מלאים תורה
 ויראת ה', אמונה ותבונה תאומים יחד יתהלכו בלבבם ועל פיהם אכ"ר". — על עמדתו
 של ר"ע כלפי זכריה פרנקל וביהמ"ד לרבנים בברסלאו, ראה מאמרו של אאמור"ר
 שליט"א, ב"המעין" שנה א' גליון א' (תשרי תשי"ג), עמ' 65—73.

70 "אגודת היודים". הוקמה בשנת 1792. ראה עליה: L. Geiger, Geschichte der
 Juden in Berlin, p. 157, 115.

רמי מעמד⁷¹. יותר משלושים מן המוזמנים ע"י הקוראטורים הגיעו ממרחקים, כדי לחגוג יחד עמנו את היום הזה הראוי להיזכר, והגבירו בכך לא במעט את שמחת החג.

וזה תוכנית חגיגת הפתיחה:

אחרי שירת פרק י"ט בתהלים נשא רקטור ביהמ"ד לרבנים ר"ע את נאום הפתיחה. אנו נדפיסו בנספח באשר מתאר על כוריו את מהותו ואת תכליתו של המוסד⁷². אחריו דיבר חבר הועד, רב המדינה ד"ר ש' כהן משוורין, על הבית שהוקם, אשר ממנו תופץ התורה על פני כל הארץ. וכן על האישים שהשתתפו בהפעלה והנכונה לקרבנות ביצירת מפעל זה, הינה סימן כה חשוב ומעודד של תקופתנו אנו. הוא פנה גם אל הצעירים המחפשים כאן את מזונם הרוחני והמתעתדים לצאת לחיים כשומרי ונוטרי תורת ד' כשהם מצויידיים במדע, בדומה לחברי הסנהדרין דאז שהיו מומחים בשני התחומים כאחד.

אחריו נאם מר עמנואל שוורצשילד, חבר הקוראטורים, על ההיסטוריה של תנועת התרבות מאז מנדלסון ועל המערכות שניהלו החרדים בשתי עשרות השנים האחרונות, וכן על התקווה שהיהדות החרדית תולה במוסד. לבסוף דיבר הסטודנט מיכאל כהן⁷³ בשם תלמידי המוסד בציירו את תמונת התעוועים ללא תכנית של אלה שדרכו עד עתה על הקרקע של תורת ד' ומחקר מדעי. בבטחון ובאימון רוצים עתה הצעירים להפקיד את עתידם בידי מנהיגי מוסד תרבותי זה. בלב נרגש אמר הרקטור אחר כך את התפלה למלך כאשר הקהל כולו האזין לה בעמידה ובכוונה מרובה. סופה של החגיגה היה מפואר, שכן נתקבלה במהלכה איגרת מאת כבוד שר התרבות ד"ר פלק בכתב ידו. וזה לשונה:

ברלין 21 באוקטובר 1873

לכבודו אני מודיע בכל הכבוד שבגלל מחלה אני אנוס להישאר בבית כמו אתמול גם היום. כתוצאה מכך לא אוכל להשתתף בטקס חנוכת המוסד. איחולי לשגשוג המוסד לא נפגעו מכך.

בכבוד רב

מוקיר את כבודו

פלק

לכב' הרב ד"ר הילדסהיימר

גם שר הפנים, ראש המשטרה, ראש העיר וראש נציגי העיר⁷⁴ כיבדו את הקוראטורים לרגל פתיחת מוסדנו באיגרות מכבדות מאד, מלוות באיחולים להצלחת המוסד. כזאת הובע גם במספר גדול ביותר של מכתבים ומברקים מאת רבנים ויחידיים בגרמניה ומחוצה לה.

71 במקור הגרמני כתובים שמותיהם.

72 נדפס בדו"ח השנתי הראשון, עמ': 84-89.

73 חי לאחר מכן בפולדא וכיהן כרב מחוזי למחוז הסן בגרמניה, מחשבוני הרבנים באשכנז.

סמוך לאחר חגיגת הפתיחה העיקרית בערכה באולם הקטן של „אגודת היידידים“ סעודת סיום על מסכת נדה. הוזמנו ע"י הקוראטורים כל לומדי תורה כאן בברלין וכן חברי הועדים של „בית המדרש“, חברת הש"ס ו„עדת ישראל“, כל תושבי הערים האחרות שהודיעו על בואם, וכן כל הבחורים של ר"ע. הסעודה היתה ב"ה סעודת מצוה אמתית, הודות לנוכחותם של צדיקים ותלמידי חכמים במספר כה רב כפי שמוצאים בצוותא רק אחת לעתים נדירות מאד, ובהיותה מטובלת בדברי תורה שלהם שהיו מלאים ברעיונות ובחוכן עשיר. גלוו להם גם נאומים נלהבים ומלהיבים של יחידי רבים. הכל היו שרויים במצב מרומם עקב המאורע הראוי להיזכר, ממנו הגיעו זה עתה בהתלהבות רבה.

**

(ח) מר"ע הילרסהיימר, ניסן תרל"ד⁷⁴

סדר הלימוד בבית ספר רבנים אשר הוקם על פה ברלין, יהיה בימי הקיץ הבע"ל באופן זה:

החתום למטה ילמד בכל שבוע ושבוע:

תלמוד בבלי: בעיון סוגיות שונות ממסכת כתובות, ג' פעמים ב' שעות.

תלמוד ירושלמי: מס' שבת, שעה אחת.
קורות היהודים: מזמן אחר גלות בבל, עד זמן מלוך מלך מביט חשמונאים, ב' שעות.

אמונות ודיעות: כוזרי, מאמר שני, שעה אחת.
עוד ינהל הנ"ל תלמידיו הגדולים בחידוד הלכה ותוס' וגם לדרוש ברבים בבהכ"נ של בית ספר רבנים.

המורה הרבני ד"ר בערלינער ישמיע:

קורות חכמי ישראל וספריהם: מתחלת ימי הגאונים עד האיר אור החכמה בספרד, ב' שעות.

המורה הרבני ד"ר האפפמאן

תלמוד בבלי: כסדר מס' שבת, ה' פעמים שעה אחת.

פוסק: א"ח הלכות שבת, ד' שעות.

ביאור התורה: ס' ויקרא, ג' שעות.

וגם הרגל התלמידים לבאר פסוקי התורה (עקצעגעטישע איבוגעען⁷⁵), שעה אחת.

⁷⁴ נדפס ב"הלבנון" שנה י' (תרל"ד), עמ' 256; „המגיד“ שנה י"ח (תרל"ד), עמ' 116.
⁷⁵ exegetische Uebungen = תרגילים בביאורים.

כל מי שחפץ להפקד במנין התלמידים צריך להביא כתב תעודה שכבר השלים חוקו להיות מוכשר להתקבל במדרגה העליונה (פרימא) בבתי הספר הנקראים גימנאזיען, ואז נספח גם ללימודים הנ"ל. אכן שערינו המצויינים בהלכה לא יפתחו רק למי שיוכל ללמוד בלי סיוע בגמרא שאינה כל כך קשה עם פירושי רש"י ותוספות ומהרש"א.

החפצים להיות נספחים בתוך מספר התלמידים יפנו במכתב אל האדרעססע שלי: Dr. Hildesheimer, Spandauerbruecke 13, Berlin

הלמודים בבית ספר רבנים (אשר הוא Gipsstrasse 12a) יתחילו אי"ה ג' אייר (19 April).

העומד בראש בית-ספר-רבנים
הק' עזריאל הילדעסהיימער

**
*

(ט) מר"ע הילדסהיימער, תשרי תרל"ה⁷⁶

הלימודים בבית ספר רבנים אשר הוקם על פה בערלין

בימי החורף הבע"ל יתחילו אי"ה ביום ב' א' מרחשון (12 October). כל מי שחפץ להפקד במנין התלמידים בתוך המדרגה העליונה צריך להביא כתב תעודה שכבר השלים חוקו להיות מוכשר להתקבל בפרימא בבתי הספר הנקראים גימנאזיען. ובתוך המדרגה התחתונה דיו אם יביא כתב התעודה מזעקונדא⁷⁷ וכולם צריכים ללמוד ולהבין סוגיא בגמרא שאינה כל כך קשה עם פירוש רש"י ותוספות ומהרש"א.

העומד בראש בית ספר רבנים
הק' עזריאל הילדעסהיימער
Berlin, Gipsstrasse 12a.

**
*

(י) מר"ע הילדסהיימער, אייר תרל"ו⁷⁸

מודעה רבה

כבר פעמים ושלש הרימותי קולי להזהיר את בחורי חמד אשר במדינות רחוקות, בפרט בארץ רוסיא פולאניא וגאליציא אשר חיש קל יאחזו את דרכם

76 נדפס ב"המגיד" שנה י"ח (תרל"ה), עמ' 352, הודעה זו חזרה ושנתה לקראת תקופת הלימוד הבאות, ראה: "המגיד" שנה י"ט (תרל"ה), עמ' 124; שם, שנה כ' (תרל"ו), עמ' 116.

77 Secunda. שמן של הכיתות הששית והשביעית מכין תשע כיתות בני"ס תיכון. כאן הכוונה לתעודה על ההישגים בלימודים בכיתה השביעית.
78 נדפס ב"הלבנון" שנה י"ב (תרל"ו), עמ' 312.

לבוא ברלינה. ועל כתב התעודה אשר בידם המה בטוחים לבקש ממני לאמר „ספחני נא אל אחת המחלקות בבית המדרש“ (ראבביגר-זעמינאר), אשר אנכי נצב עליו. ומה מאד עלי לבי דוי בכל פעם ופעם אשר אני מוכרח לדחות את כל מי שבא ורק תלמודו בידו, וריק הוא מכל הידיעות האחרות (גימנאזיאל — פעכער⁷⁷) הנחוצות להיות מוכשר לבוא אל הבית פנימה. ברגע אחד אבדו כל עשתנותיו ויראה את עצמו נעזב בכרך גדול כזה אשר כל דרכיו הם בחזקת הסכנה כמאמר חז"ל⁷⁸ ואני אין לאל ידי להושיע מאומה⁷⁹.

על כן באתי להזהיר כל איש, אף אם כבר השיג המדרגה הנצרכה גם במדעים האחרים, שלא יבוא בעצמו הנה בטרם שאל ישאל אצלי ע"י מכתב אם יש תקוה שיקובל בבית המדרש אחרי עמדו בנוסיון הן בתלמוד והן בשאר למודים.

וגם לפני כל מיודעי וריעי בקשתי שטוחה, בפרט לפני הרבנים, שלא ישאו עליהם חטא ח"ו ע"י שיתנו עצה או כתב בעד אותם הבחורים אשר בקורי עכביש שימו מבטחם, וידמו בנפשם לכנוס על נקלה בבית המדרש שלנו. רק שימלאו את בקשתי באופן שלא יתנו כתב תעודה לצעירי ימים אשר עוד לא השלימו חוקם גם בלמודים האחרים, והם נחוצים לפי התקנות אשר גם

79 Gymnasial-Faecher. לימודי גימנסיה.

80 כל הדרכים בחזקת סכנה, ירושלמי ברכות פ"ד ה"א; קהלת רבה פ"ג.
81 קריאה דומה השמיע ר"ע בשנת תרל"ח „לאחבי היושבים בארץ הקדושה תוב"ב (אגרות, עמ' : נו, 128). — על הסכנה בהידרדרות רוחנית בעיר ברלין לצעירים הבאים מחוצה לה, עמד ר"ע בהודמנויות שונות. ר' צבי הירש דיינאו (מגיד, יליד סלוצק) כתב ב"המגיד" בחודש איר תרל"ד שטוחח עם ר"ע, ושמע מפיו: „כי הבחורים צעירי הימים הבאים מארצנו רוסיא הנה, יפרקו את עול היהדות מעליהם, טרם יצעדו על סף בתי המדרש“, הכותב מוסיף כי ר"ע: „הנהו מתאמץ להרים פה את קרן התורה והאמונה, ורבים רבים הם ממקשיבי לקחו ודבריו נשמעים פה וגם בערים רבות סביב פה. יהי ד' בעזרתו“ (עמ' 136). בקריאה הנ"ל, בשנת תרל"ח, כתב ר"ע: „הבחורים הבאים לכאן נכנסים לסכנות גדולות מצד צוררי נפשות היראים והשלמים, אשר נפשם יבקשו להשיכח מתורתנו ולהעבירם מחקי רצון אבינו שבשמים, ותגדל הסכנה להבאים מארצות הקדם להמדינה כמובן. ומן הנמנע לקבל שום השגחה בעיר גדולה כזאת“. דברים דומים כתב בשנת תרמ"א לאדם מברידציב שביקש כי בנו יתקבל ללימודים בבניה"ד לרבנים: „עירנו פה היא מסוכנת לגוף ונשמה עד שלא יאומן כי יסופר, ועל כל פסיעה ופסיעה רובצות ההסתה וההדחה להדיח מדרך הישר והכשר. ולא ליהודים מאמינים בני מאמינים בלבד, כי אם לכל עם הבא לעירנו בריא ושלם מגופו ומידותיו, ובין לילה נופל לרשת יטמנו לו המשחיתים גוף ונפש יבקשו... וכבר פעמים אין מספר ניסיתי לשברון לבבי איך בחורים יקרים מאוד מאוד באו לכאן, ובבואם חשבו אבותם שיוכלו לסמוך על חנוכם כעל יתד. ולאחר זמן קצר נטפלו לחבל נערי רוססלאנד, הפריצים הניהליסטען, המתלוצצים על תורת אלוקינו“ (אגרות, עמ' סב).

עיני הממשלה יר"ה עליהן פקוחות שלא תעבורנה בבית המדרש שלנו.
והשומע לי תבוא עליו ברכת טוב.
בערלין יום ג' שלשים למב"י תרל"ו

הק' עזריאל הילדסהיימער

**
**

(יא) מרבי יצחק אלחנן ספקטור, אלול תרל"ט

בשם ה' יום ג' לסדר את הברכה אשר תשמעו וכו' תרל"ט קאוונא

אל אצילי בני ישראל הנאמנים לה' והדבקים בתורתו נדיבי עם
אלקי אברהם יצ"ו ה' עליהם יחי.

כל הוגי תורה ומחבביה השמחים בהרמת קרנה ובוכים על נפילתה, כל
איש אשר דבר ה' יקר בעיניו ותורת ה' מעוזו ומשגבו, במסתרים תבכה נפשם
על שקיעת קרן אור התורה בארצות אשכנז מאז זה כחמשים שנה. באלה
הארצות אשר קרן התורה זרחה באור שבעתים להאיר לארץ ולדרים עד מרחקי
תבל, ע"י גאוני הדור אדירי התורה אשר החזיקו ישיבות והרביצו תורה
ברבים. הנה מאז גברה שמה הרשע של הרעפורמער גרשו בחזקת היד את
צאן קדשים תלמידי הישיבות מתחת ידי המורים וכבו את נר ישראל. וכה
הרבה הרע עד כי כמעט נשכח שמה זכר התלמוד והיהדות בכלל. כבו את
אור התורה ואין אף יום שאין קלקלתו מרובה מחבירו. ורבה העוובה והנשמה
בהיכלי התורה באשכנז, אשר מהם תורה יצאה לכל ישראל.

אולם מה נפלאו דרכי ה'. ברית כרת אתנו כי לא תשכח עדות מפי זרעו,
והיא שעמדה לנו כי הקים ה' גם שמה גודרי פרץ ושובבי נתיבות משיבי
מלהמה שערה. הלא המה הרבנים הגאונים צדיקים ושלמים יחידים ושרידים
בארצות אשכנז, ויער ה' אותם רוח גבורה ויקנאו לה' ולתורתו, ואזרו חיל
ליסד בהרבה ערי אשכנז קהילות קדושות של יראים ושלמים⁸², למען הצב
גבול אלמנה להחזיר עטרת הדת ליושנה. וחפץ ה' בידם הצליח ובכל אשר
יהיו ישכילו.

וזה האחרון הגדיל עשות הוא ידיד נפשי הרב הגאון הגדול צדיק מפורסם
כו' בתו"י⁸³ כקש"ת מו"ה עזריאל ג"י הילדסהיימער אב"ד של קהל יראי
ה' בברלין. הוא עזב משכנות מבטחים בעירו בהאלבערשטאדט אשר ישב שמה
על גפי מרומי האושר והעושר⁸⁴, ויקבל עליו משרת הרבנות בק"ק אייונישטאדט

82 הכוונה לקהילות החרדיות הנפרדות, ראה עליהן לעיל הערה 12. אלו הן גם "הקהילות
המיוחדות" הנזכרות בהמשך איגרת זו ובהערה 87.

83 בתורה ויראת שמים.

84 אשתו של ר"ע היתה מבית הירש בהלברשטט, שהיה מבורך בנכסים. וראה אגרות, עמ' נס:
"באשר הנני ד' בחסדו הגדול בעושר ונכסים". אגב, ר"ע בכל משרותיו לא קיבל מעולם
משכורת, וראה לעיל הערה 37.

בארץ אונגויראן למען יסד שמה ישיבה גדולה להחזיק בעץ החיים. ואח"ז נעתר לבקשת קהל יראי ה' בברלין לקבל משרת הרבנות שמה למען יהי בכחו לחוק עמודי הדת באשכנז ולהגדיל תורה ולהאדיר את ישיבת עץ החיים המפוארה אשר כוננו ידיו.

שמה לבנינו ליטמוע תמיד כי חפץ ה' בידו יצלח ותלמידים רבים ינהרו אליו מכל עברים יי להקשיב לקח ביישיבת עץ החיים, ומנצחים על התורה והתושי' לחיווק דתינו ולתפארת עמינו. התקוה משחקת לפנינו כי מהישיבה המפוארה הזאת יצאו תלמידים מקשיבים גדולי תורה ומצוינים ביראת ה' הקודמת לחכמתם, והמה יטעו נטעי נאמנים בתורה ויראת שמים בכל ארצות אשכנז אין קצה להעוגג והגיל מנצהון נצחיות תורתינו אשר יראנו ה' נפלאות ע"י גדולי התורה משרתיו עושי רצוננו רצתה נפשו במ.

ובאשר שהתלמידים מתרבים בהישיבה של יד"ב הרה"ג כקש"ת מ' עזריאל ב"י הג"ל וגם מארצינו ינהרו אלי' תלמידים רבים, וקצרה כח ידי הקהילות המיוחדות באשכנז לכלכלת ההוצאה המרובה הדרושה להנהגת הישיבה. לזאת הוסיף כפלים לתושי' כי נדבה רווחו הטהורה לעת זקנותו וחלישת כחו, לנסוע גם ליתר הארצות לאסוף נדבות יי לתמיכת ישיבת עץ החיים שלו. רוב דברים אד למותר ולמחסור להעיר את רוח נדיבי עמינו חובבי תורתינו לקום על נדיבות למען תת אומץ לפעולתו ותמיכה וחיווק להישיבה המפוארה הזאת, ולחוק גם את רוח הגאון הצדיק הזה לבל תרפנה ידיו חלילה.

מתנדבים יקרים דעו נא כי מצות ת"ת דרבים העולה בערכה על כל המצות, היא גם אינה מצוה פרטית כי בכל מקום אשר יזרח שמה קרן אור התורה תשלח פארותיו, ועד קצוות הארץ שולחת היא קרני אורה, ולכל בני ישראל יהי אור במושבותם. ע"כ מצות חיווק התורה היא מצוה כללית המגעת לכלל אומתינו. לזאת תחוקנה ידיכם מתנדבים יקרים, הבו ותנו ברכה כל אחד כפי נדבת לבבו הטהור למען יתחזק ישיבת עץ החיים באשכנז ולכל בני ישראל יהי אור יי.

85 עובדה זו מצוינת גם ע"י ר"ע. ראה דבריו בשנת תרל"ט: "ובית המדרש הגדול הזה יסדתי לא למדינת אשכנז לבד כלל וכלל (והתלמידים משם אין להם שום מעלה ויתרון לא בלימודים ולא בהספקה), כי אם לכל אחינו בני ישראל בכל חלקי העולם כאשר ישנן כבר אצלינו תלמידים מכל ארצות שונות חלק מערבי כחלק מזרחי" (אגרות, עמ' נט), ובדומה בשנת תרמ"ו: "מיום היוסד הבית ישנם אצלנו בחורים מאשכנז ומרוסא ומפולין ומעסטרייך ומהגר וגם ממדינת ענגלאנד, ומה גם היו כבר אצלנו מאמעריקא" (שם, עמ' עג).

86 ר"ע נהג לקיים את נסיעותיו לצורך מגבית, בימי הפגרה מהלימודים. כך כתב בשנת תרמ"ו: "נסיעותי בעצמי בימי החופש (פערען) בכל ארצות אייראפא" (אגרות, עמ' עג, וראה עמ' נח).

87 הערכה דומה על ביהמ"ד לרבנים בברלין הביע ר' ישראל מסלאנט, עמו עמד ר"ע בקשרים אישיים הדוקים ולבכיים ביותר, באגרת לר"ע בשנת תר"מ: "בית מדרש

אלה דברי המעתיר לכבוד התורה ודורשיה' הגוי' ולומדיה' המצפה לראות

הרבנים של כת"ר הוא דבר גדול למעלה להפלא לחזוק התורה והיראה כו". עם התומכים במוסד זה נמנה אחד מתלמידיו המובהקים של ר"י מסלאנט, ר' יעקב יוזף (המכונה ר' ינקל חריף, חתנו של ר' שמואל זיברטנסקי, אף הוא מבחירי תלמידיו של ר"י מסלאנט, מחבר עולת שמואל), מגיד מישרים ומורה הוראה ראשי בוילנא (מחבר בית יעקב על בראשית). באיגרת לר"ע בשנת תרמ"ז כתב: "הגני במנחה קטנה לכבוד ישיבתו הרמה העומדת תחת דגל כת"ר".

בדומה הביע דעתו, בכמה איגרות לר' מאיר בנו של ר"ע בשנת תרצ"ד, ר' חיים עוזר גראדוענסקי. הוא עמד על הצורך שהניע את "כבוד אביו הרב הגאון הצדיק ז"ל" להקים את ביהמ"ד לרבנים בברלין, ומציין: "והי' לו הרשות בזה גם לעשות על דעת עצמו, ולא הי' לו להתחשב אולי ימצאו מתנגדים לזה, ובי"ה כי עלה בידו לזכות את הרבים, וחפץ ר' הצליח בידו ליסד עדות חרדיות עם רבנים יראים ושלמים". ועוד: "עלתה לכבוד אביו זצ"ל ליסד עדה חרדית, "עדת ישראל", וכן לייסד קהלות חרדיות מיוחדות". ביהמ"ד לרבנים — המכונה בפי ר' חיים עוזר בשם "המוסד הנהדר", "המוסד החשוב" וכן "מפעל אביו ז"ל" — היה מוכר לו מקרוב: "כבוד אביו הגאון ז"ל ידעתי את גדל צדקתו ושמעתי את תהלתו מחותני הגאון (ר' אליעזר גרונוסקי, מורה צדק בוילנא, חתנו של ר' ישראל מסלנט) ז"ל מה ששמע מהמי זקני הגאון אור ישראל ר' ישראל סלנטר זצ"ל שהפליג מאד בצדקת אביו לחנך את הבנים והבנות ע"פ התורה והוא עצמו למד אתם, ודבר אודותיו בהתפעלות. גם יודע כת"ר"ה עד כמה הגני מוקיר ומכבד את הסימינאר ותלמידיו הרבנים היראים והשלמים באשכנז, והגני מחבבם תמיד", לכך הוסיף באיגרת אחרת: "ושמחתי לשמוע כעת תהלתו מידינו הרה"ג מו"ה יחיאל וויינברג שליט"א [מחבר שו"ת שרידי אש. כיהן כאחרון ראשי ביהמ"ד לרבנים, בשנים תרפ"ה—תרצ"ט, בה נסגר המוסד ע"י הנאצים ימ"ש] ושהתלמידים עוסקים ומיגיעים בתורה". על המקורבים לביהמ"ד לרבנים נמנה ר' יוסף שלמה כהנמן, כפי שכתב רד"צ הופמן באייר תר"פ: "הבטיח לנו הרב המפורסם לתהלה כהנמן מפוניבז', אחד ממנהיגי היהדות הליטאית לשאת שיעורים לתלמידיו זמן מה בכל סמסטר" (חוברת למלאות מאה שנה להולדתו של ר"ע [ראה הערה 1], עמ' 15, תרגום מגרמנית). ואמנם, בביקוריו בברלין נהג להתפלל בביהמ"ד לרבנים, ולאמר שיעורים. כאשר ביקש רד"צ הופמן למנות עוד בחייו את ממלא מקומו המעותד כראש ביהמ"ד לרבנים הוצע לכך, ע"י ר"מ הילדסהיימר, רי"ש כהנמן, והוא הציע את ר' אברהם אליהו קפלן אשר אכן נתמנה לכהונה זו. רי"ש כהנמן אף הציע לר"מ ליסוע לדרום אפריקה לצורך מגבית בעבור ביהמ"ד לרבנים, ומסר בידו רשימה מקיפה של שמות תורמים בארץ זו, שהכיר עקב ביקוריו שם לצורך ישיבתו (מפי זקני ר' מאיר זצ"ל). גם גדולי ישראל אחרים נהגו בעת ביקוריהם בברלין להתפלל בביהמ"ד לרבנים, ובהם: ר' משה מרדכי אפשטיין ראש ישיבת סלבודקה, ר' ברוך הלוי הורביץ הרב מאלקסוט ראש ישיבת סלבודקה בזמן המלחמה, ר' אריה ליב רובין (המכונה: ר' ליב וילקומירער) הרב מוילקומיר (חתנו של הרב מפוניבז'), ר' מאיר שפירא ראש ישיבת לובלין (מפי אאמו"ר שליט"א).

נהיות תלמידים לביהמ"ד לרבנים מארצות אחרות, המצויינת באיגרת שלפנינו, התמידה בכל שנות קיומו. כך למשל שלחו לשם את בניהם דיינים יודעים, ובהם: ר' שלמה זלמן

כה
לגו

8
9

בהרמת קרן התורה בעז"ה אי"ר רק היא חיינו ואורך ימינו ובזכותה נזכה
לגואל צדק לקבץ פזורינו בבא"ס י"י.

נאם יצחק אלהנן
בהרב מו"ר ישראל איסר זצל"ה
החופ"ק קאוונא

ברודי, ד"ר באונגוואר (חתנו של מחבר קיצור שלחן ערוך), ר' חנוך הענאך אייגש,
מראשי הרבנים בוויילנא, מחבר ספר מרחשת ב' חלקים (ראה על קשריו עם ביהמ"ד
לרבנים, בספר יד שאול, ת"א תשי"ג, עמ' שטו), ר' דוד טעבלי קצינלינגבונן, אב"ד
פטרבורג, מחבר מי נפתוח על יבמות.
88 במהרה בימינו אמן סלה.
89 זכר צדיק לחיי העולם הבא, החונה פה קהילה.

וראוי לקבוע לדורות, כי בין רבני גרמניא נמצאו אנשים צדיקים,
חסידים וקדושים, אשר במדינות אחרות היו רבבות אנשים רצים
אחריהם ליהנות מזיו תורתם ויראתם. את השכלתם האקדמאית
שקבלו במכללות גרמניא, הורידו למדרגה של רקחות וטבחות ממש,
לא יאומן כי יסופר. את התוארים האקדמאיים הסתירו מעין כל ולא
השתמשו בהם אלא במגעם עם השלטונות ובמלחמתם נגד החופשיים
המתבוללים.

הרב יחיאל יעקב וויינברג: שו"ת שרידי אש חלק ב, סי' ל.

ד"ר ישראל מאיר לוינגר

טבילת עופות במים קרים ובתמיסות חימיות לפני המריטה

בתעשייה המודרנית של מצרכי מזון כשרים מתעוררות לפעמים סתירות בין הייצור ההמוני וטיב המוצר מחד, לבין דרישות ההלכה מאידך. בעבודה זו ברצוננו לעסוק בנושא מריטת העופות.

בעיית מריטת העופות אינה בעייה חדשה. בתקופות שונות חפשו פתרונות שונים לפתור בעייה זו. בפוסקים הועלתה הבעיה בצורת המליגה של העוף. מליגה זו הוצעה בצורה היבשה ברמץ, בחום או כהבהוב על גבי האש. התנאי בהבהוב הוא, שלא יהיה זמן רב במקום אחד ושדייה בית השחיטה מדם שבעין¹, ונהגים לחרוך על קש ותבן שאין להם חמימות כל כך לבשל הדם².

הוצעה גם המליגה הרטובה במים חמים. לצורך זה בא בחשבון למלוג בכלי שני בטמפרטורה שמתחת ל"יד סולדת"³.

אם ננתח את המציאות לגבי בעיית יציאת הנוצות: בחיי העוף מחוברות בו הנוצות באמצעות שלפוחית הנוצה. כיצד למעשה מחוברת הנוצה לעור, אינו ברור לגמרי. ישנן שלושה אפשרויות: א) שלפוחית הנוצה מלאה ומחזיקה את הנוצה בתוכה, ב) חיבור של רקמת החפוי, בנוסף על חיבור צנורות דם שקיים בוודאי, ג) חיבור ע"י שריר הנוצה. ייתכן מאד ששלושת המנגנונים פועלים יחד.

עליה בטמפרטורה הסביבה גורמת להרחבת שלפוחית הנוצה ולכן חיבור הנוצה לגוף נעשה הלש בהרבה. דבר זה בא בחשבון רק אם טמפרטורת הסביבה גבוהה באופן ניכר מטמפרטורת העור. טמפרטורת עור העוף, בתנאים רגילים, היא בסדר גודל של 42° — 43° צלסיוס. טמפרטורת העור עשויה, בהשפעת גורמים שונים, כמו מחלות, לעלות עד 45° בערך.

כדי שנוכל לקבל מריטה טובה ביד או במכונות נצטרך לעלות במספר מעלות מעל הטמפרטורה הרגילה של עור העוף, מכיון שהטמפרטורה הטבעית שלו בוודאי אינה משירה נוצות. באופן מעשי משתמשים במשחתות בטמפרטורות שבין חמשים לששים מעלות⁴.

מבחינה הילכתית, בישול מוגדר כטמפרטורה ש"ה"יד סולדת בו"⁵. ההגדרה

1 יו"ד סימן סה, סעיף ט.

2 שם, סעיף ג בהגה"ה.

3 שם, סעיף יא בהגה"ה.

4 Pool, M.F., Mecchi, E.P., Lineweaver, H. and Klose, A.A. Poultry Sci. 33, 274—279, 1954.

5 עיין קונטרס מים שהיד סולדת בהם, מכון מדעי טכנולוגי, ירושלים תשל"ג. וכן בהערתו של פרופ' לב, ובשם הרב ש"ז אויערבך ב"המעין" ניסן תשל"ג, עמ' 41.

שונה בהתאם לפוסקים ולא כאן המקום להאריך. מקובל לחשוב לבישול בטמפרטורות שמעל 43° . הרב ש. ז. אורבך שליט"א⁶ מסתמך על טמפרטורת העוף כמדד לטמפרטורה שאין היד סולדת בו. מכאן ואילך ייתכן שגם לדעתו יש מקום לחשיש.

לאור כל זאת מתברר שטבילת עוף בטמפרטורה מעל 46° עלולה להיות ביטול שנעשה לפני המליחה. אי לכך, המריטה לאחר טבילה במים חמים אינה באה בחשבון בשחיטה כשרה של עופות.⁷ אי לכך, נתעוררה בעית התחליפים למריטה במים חמים, וזאת במטרה לקבל עוף מרוט יפה, כשהדבר נעשה לפי ההלכה.

מריטה לאחר טבילה במים קרים

הלך המחשבה, שמצב חום בלתי רגיל של מי הסביבה עשוי לשנות את חוזק חיבור הנוצה אל העור, הביא לנסיונות מריטה לאחר טבילה במים קרים. נסיונות ראשוניים בכוון זה הראו תוצאות טובות, יחסית, של טיב המריטה. לאחר שכלול המערכת הטכנית בשנים האחרונות נערך מחקר מדוייק, והתברר שככל שהמים קרים יותר טיב המריטה הנעשה במכוונות עולה. בטמפרטורות שבין 0° ל- 8° המריטה טובה, בין 8° ל- 15° היא ממוצעת ומעל לטמפרטורה זו היא נעשית גרועה.⁸

בד בבד עם הטבת המריטה ע"י הקור, עור העוף ניווק פחות והעופות טובים יותר ומשתמרים יותר.

משמעות הדבר היא, שככל שטמפרטורת מי הטבילה של העוף השחוט רחוקה מטמפרטורת העוף הטבעית, בעודו בחיים, הקשר בין הנוצה לעור הולך ומתרוּפף.

מבחינת ההלכה אסור למלוח עוף קפוא.⁹ מאידך גיסא, אין חשש שהעוף יקפא כל עוד הוא נטבל במים שאינם קפואים, מכיון שנקודת הקפאון של הבשר נמוכה מזו של המים עצמם. לפי זה לא תהיה מניעה לטבול את העוף במים הנמצאים סמוך לנקודת הקפאון.

למרות האמור, חשישו רבנים שונים להרשות טבילת העוף במים קרים מאד. בהתאם להוראות שנתנו במשחחות שונות לא הסכימו הרבנים לטבילת העוף, אפילו לפני המריטה, במים קרים ביותר; נוכח העובדא שגופים מתכווצים בקור, ולפיכך ייתכן שצנורות הדם ייסגרו ע"י המים הקרים¹⁰, והדבר יפריע

6 נועם כרך ו, עמ' שיד, השכ"ג.

7 כמעט לכל השיטות. עיין בקונטרס שהוזכר בהערה 5. גם לשיטות אלו יש מקום לחשוש בטמפרטורה מעל 50 מעלות צלזיוס.

8 Levinger, I. M. and Kathehn, R. Brit. Poultry Sci., 14, 217-219, 1973

9 יו"ד סימן סח, סעיף יא בהגה"ה, וסימן סט, סעיף א בהגה"ה, ובש"ך שם ס"ק יא.

10 עיין בחולין דף מו ע"ב. האי ריאה דאושא וכו'. בחמימי לא דכוצי בקירי לא דמטרי. פירש רש"י... ומים הקרים מותחין אותה. בהשלכות הנובעות מכאן עיין

ש"ע יו"ד סימן לו, ט"ז ס"ק ה.

לפליטת הדם במליחה. היות והמליחה נעשית באויר הנמצא בטמפרטורת החדר, ספק רב אם קיים חשש זה. דבר זה טעון עוד בירור נוסף.

מריטה לאחר טבילה בחמרים הימניים

ישנם מספר חמרים הידועים במתכונתם לעזור לשהרר את הנוצה. דבר זה נבדק במשחטות העובדות בשיטת המים החמים בחו"ל. נוכח הקשיים מבחינת ההלכה, הן במריטה לאחר טבילה במים חמים, והן לחושישים לטבילה במים קרים, החלטנו לנסות את טיב המריטה באחד החמרים החימיים שהוצעו לנו. באופן נסיוני נבחר החומר FSD¹¹. לחומר זה מספר תכונות והחשובה היא שהוא גורם הרטבה¹² טובה וממיס שומן. החלטנו לנסות את טיב המריטה לאחר טבילה באמבט מים פושרים (מי ברו) בריכוז של 1 ל-6000 בערך. התברר שהמריטה הוטבה בהרבה. הגורמים לכך הם: א) המסת השומן הנמצא על גבי הנוצות, ועל ידי זה מגע אצבעות המריטה של המכונה טוב יותר, ב) השפעה ישירה על בסיס הנוצה לשחרור הנוצה. מגננון הפעולה אינו ידוע.

מבחינת ההלכה נראה היה לנו שיש לברר שתי נקודות עיקריות: א) האם החומר הוא כשר? אמנם החומר מוסף לאמבט המים בריכוז נמוך פי מאה מזה הבטל בששים, עשוי הדבר להיות בגדר שאלה, היות וייתכן שהוא „דבר המעמיד“¹³. ב) האם יש בכח החומר לכווץ את צנורות הדם? אם בכחו לכווץ את צנורות הדם, יתעורר חשש שהוא יפריע ליציאת הדם במליחה. במקרה זה יהיה אולי גרוע ממים קרים שפעולתם היא זמנית בלבד¹⁴.

לביורר השאלה הראשונה. האינפורמציה שנתקבלה מהחברה היתה שאין בחומר שום מרכיב מן החי. ליתר בטחון ערכנו בדיקות מעבדה על שומן, חלבון וגילטין. התוצאות¹⁵ הראו שאכן אין בחומר זה כל מרכיב מן החי. לביורר השאלה השנייה נערכו נסיונות כדלקמן: לתוך עורק הכנף בתרנגולות חיות ומורדמות הוכנס צנור המחובר למכשיר רגישי למדידה לחץ דם. לתוך וריד הוכנסה צנורית להזרקה חמרים. תרשים לחץ הדם נרשם לתקופת בקורת עד „שנתייצב. אחר כך, הוזרקה לוריד כמות מסוימת (0:5 סמ"ק) של תמיסה פיזיולוגית¹⁶ ונרשמה ההשפעה על עקומת לחץ הדם.

FSD Poultry Scalding Chemical. Produced by Oxford Chemicals, 11 P.O.B. 80202, Atlanta, Georgia 30341.

12 האינפורמציה מתוך פרוספקט של בית החרושת. מפאת סודות מקצועיים אין באפשרותנו לקבל את הנוסחה המדויקת של החומר.

13 קשה להגדיר האם מתן תוצאה מעין זו, בחומר בתהליך העיבוד הוא בגדר דבר המעמיד. ליתר בטחון נקטנו בקו זה, לחומר.

14 כך משמע מהעובדא שאפשר למלוח בשר שקפא מקודם. בזה שונה דין דם מדין בדיקה הריאה. עיין ט"ז יו"ד סימן לו, ס"ק ה.

15 בדיקות שנעשו ע"י אנליסט בע"מ הראו שאין שומן, אין חלבון ואין גילטין בחומר.

16 אי אפשר להזריק מים לבעל חיים. לפיכך משתמשים במים בתוספת מלח בישול, כך

לאחר זמן הורק אותו הנפח של תמיסת FSD¹⁷, בריכוז שבו נטבל העוף, ולא נמצא כל שנוי. ליתר בטחון חזרנו על ההורקה, וכשגם כאן לא נמצא כל שנוי הכפלנו את הריכוז. גם כאן לא נמצא כל שנוי. בכדי לדעת אם העוף רגיש להתכווצויות צנורות הדם הורקה כמות של פחות מ-1 למיליון של גרם של תמיסת נוראדרנלין. תמיסה זו גרמה לשנוי ניכר בלחץ הדם, וזאת ע"י סגירת צנורות דם קטנים.

המסקנה שניתנת להשיג מכאן, שאין לחומר שום השפעה על צנורות הדם. מכיון שאין לו גם השפעה מקרישה על הדם עצמו, אין הוא יכול להפריע ליציאת דם.

לאור כל האמור נראה, שניתן לנצל חמרים כימיים לצרכי מריטת העופות. זאת, בתנאי שהחמרים הללו אין בהם חיש איסור כשלעצמם ואין חשש שימנעו את יציאת הדם מהעוף.

אין עבודה זו מתיימרת לפסוק בשאלה עקרונית זו למעשה. המטרה להציע בפני גדולי ההוראה את האפשרויות הטכניות הבאות היום בחשבון לייעול מריטה כשרה בבתי השחיטה.

סיכום

בעבודה זו תוארו בעיות המריטה העומדות בפני התוצר הכשר. הוצעו הצעות למריטה אחרי טבילה במים קרים ואחרי טבילה בתמיסות כימיות מסוימות.

כמו"כ תוארו מדדים שלפיהם יהיה אפשר להעריך את החומר, אם הוא מסוגל ליטש כחומר עזר במריטה הכשרה אם לאו.

העבודה הנ"ל מוצעת בזה לעיון גדולי הפוסקים בשאלה זו¹⁸.

הבעת תודה

ברצוני להודות בזה לרב אליעזר קוגל שליט"א על עצותיו המועילות בביצוע מחקר זה. כן ברצוני להודות למועצה לענף הלול שהעמידה לרשותי את הכלים לבצוע הנסיונות האמורים.

שככום הלחצים בתמיסה יהיה שיה לדם. אפשר להשתמש בתמיסת סוכר. תמיסה כזו נקראת תמיסה פיזיולוגית. אין משמעות כלשהי למרכיב המלח או הסוכר מבחינת לחץ הדם וקוטר צנורות הדם.

17 תמיסת FSD הוכנה בתמיסה הפיזיולוגית הנ"ל, ע"מ להבטיח את תנאי הנסוי.
18 כשהצעתי את הדברים בפני הרב ש. אפרתי, העיר את תשומת לבי לנקודה נוספת: "אם ע"י החומר נעשה העור רך - וזה יכול לגרום שבעת מירוט הנוצות במכונת המריטה ייעשה צנורות הדם ובצנור הלא אסור למלחו כך..." הדבר, אכן, ניתן לבדיקה. ברצוני להודות לרב ש. אפרתי על הערתו החשובה.

הרב גרשום הרפנס

עבודת דרוג ההרים בשביעית

שנו חכמים: אין בונין מדריגות על פי הגיאיות ערב שביעית משפסקו הגשמים, מפני שהוא מתקנן לשביעית. אבל בונה הוא בשביעית משפסקו הגשמים, מפני שהוא מתקנן למוצאי שביעית. ולא יסמוך בעפר, אבל עושה הוא חייץ. כל (בש"ס: וכל) אבן שהוא יכול לפשוט את ידו וליטלה הרי זו תנטל (שביעית ג, ח').

הרמב"ם ז"ל בפירושו למשנה מכאר: מדרגות — ידוע, וגאיות — ידוע. וכשיבנה מדרגה על הגאיות ההם ויירש אותם לתקנן, לא יסמוך בעפר, ר"ל לא יחזיר העפר לגאיות ההם כדי שישוה פניהם. וחייץ הוא מחיצה, ר"ל להבדיל אותו הגיא מכל השדה. והאבנים שיהיו קרובים ע"פ הגאיות כדי שיוכל להושיט ידו ולקחתם, מותר לו לקחתם, ומה שלא אפשר לקחתם עד שירד בגיא, אינו מותר לו לקחתם, מפני שכשנראה אותו יורד או ישלשל עצמו לקחת אותם, אמר שהוא לתקן שדהו נתכון. עכ"ל.

לפי פירוש זה מדברת משנתנו על שלושה ענינים כדלהלן: א' בנין מדרגות על פני גיא; ב' בניית מחיצה לגדור גיא מן השדות שבסביבתו; ג' ניצול או פינוי אבנים מתוך גיא.

עפ"י פירושו של הרמב"ם אוסרת המשנה בניית מדרגות כאלה בערב שביעית שפסקו הגשמים, אולם אסור להחזיר את העפר (שהצטבר אגב חציבת או טיוח שביעית משפסקו הגשמים, אבל מותר לבנותן בשנת השמיטה עצמה אחרי המדריגות) לתוך הגיא בכדי לישר את שטחו. ב' המשנה מתירה לבנות מחיצה שתפריד בין הגיא לבין השדה הסמוך לו. ג' מותר לפנות או לנצל אבנים מעל פני שפת הגיא, כל שאין האבן מרוחקת מהישג ידו של העומד על פי הגיא למעלה. ברם אסור לרדת אל תוך הגיא בכדי ליטול מאבניו, שהרואה יאמר לתקן שדהו נתכון. עד כאן ביאור הרמב"ם. מהו יעודן המעשי של מדריגות אלה, לא ברור מפירושו של הרמב"ם.

הר"ש מפרש את המשנה עפ"י שיטה אחרת. לפי פירושו: אין בונין מדרגות על פי הגאיות — שלא יחליקו בירידתן לקחת המים שנתקבצו (בתחתית הגיא), דנראה כמתקן להשקות בהן שדותיו בשביעית. ולא יסבוך (במקום „יסמוך“) בעפר — אם בא להיות סוכך (סוכר) מקום יציאת המים באבנים, לא יתן עפר וטיט בין האבנים, משום דמיחזי טפי שמתכוין להשקות מהן שדותיו. אבל עושה הוא חייץ — אבנים סדורות זו על זו, כגון גדר בלא עפר וטיט. כל אבן — שבשדהו, אפילו קטנה, אם הוא יכול לפשוט ידו וליטלה ולבנות בה גדר של אבנים, כגון שסמוכין לגדר, הרי זו תנטל, שהגדר מוכיח עליו דלבנות גדר נוטלה ולא לתקן שדהו לזריעה. עכ"ל.

לפי פירוש זה מדובר במשנתנו על שני ענינים בלבד: א' טיפול במיתקנים המיועדים לניצול מי גשמים הנקוים בתחתית הגיא; ב' האופן המותר באיסוף אבנים המפוררות בשדה לשם ניצולן לבנין.

עפ"י פירושו של הר"ש אוסרת משנתנו בניית מדרגות המיועדות לירידה לתחתית הגיא לשם שאיבת מי גשמים שנאגרו שם, אחרי עונת הגשמים של ערב שביעית, מכיון שהדבר ברור שהוא מתקין מדרגות אלה בכדי שיהיה נוח לו להשקות שדהו בשביעית. אבל כותר לו לבנות חייץ, מעין סכר עשוי מאבנים בכדי לחסום את מוצא המים מתוך הגיא. אולם אסור לו לסבך, כלומר לסתום, את הנקבים שבין האבנים בעפר, שלא התירו לו אלא חייץ של אבנים סדורות זו על זו.

להלן אומרת משנתנו כי (למרות שבדרך כלל אסור ללקוט בשביעית מתוך שדהו אפילו בשביל בנין, אלא אבנים גדולות בלבד) מותר לאדם הבונה גדר בקצה שדהו ליטול אפילו אבנים קטנות הסמוכות לגדר, כל שהן קרובות לגדר הבונה במידה שהוא יכול לפשוט ידו וליטלן, מאחר שהגדר מוכיחה עליו דלבנות גדר הוא נוטלן ולא בכדי לתקן שדהו לזריעה. עד כאן באור המשנה לשיטת הר"ש.

הרע"ב בפירושו למשנה אמץ לעצמו את שיטת הר"ש ואף את סגנונו בכל חלקי משנה זו.

בהלכותיו מסכם הרמב"ם עניניה של משנה זו כדלהלן:
 אבל ימלא אדם גיא עפר או יתקנו בעפר, מפני שהוא מתקן את הארץ. אבל עושה הוא חייץ על פני הגיא וכל אבן שיכול לפשוט את ידו וליטלה והוא עומד על שפת הגיא הרי זו תנטל (הלכות שמיטה ויובל ב', י"א).
 הראב"ד חולק עליו באמרו כי המשנה לא דברה על זה כלל, אלא שעל המדרגה שעל שפת הגיא הוא מדבר, כשבונה אותה בשביעית לא יעשנה בעפר מפני שמכשירה לזריעה, אבל עושה הוא חייץ, פירוש באבנים. וכל אבן שהוא יכול לפשוט את ידו כשעומד ברשות הרבים וליטול אותה מתוך שדה חברו תינטל ואין כאן משום גזל ובנין בה. אבל מתוך שדהו לא, מפני שהוא רוצה בקיומו, דמנכש ויהיב עשבא עליהון.

הרדב"ז והכ"מ התיגעו יגיעה גדולה לבאר הלכה זו ולישב דברי הרמב"ם עם לשון המשנה ופירושו על המשנה. אף מדבריהם של שני נושאי כליו אלה נשתמע כי לכאורה קרובים יותר דברי הראב"ד והר"ש לפשטות לשון המשנה, מאשר דברי הנשר הגדול, אם כי הרדב"ז תמה מאד על הסיפא של השגת הראב"ד ואף מטיל ספק אם אכן מקולמסו יצא הפירוש התמוה על „כל אבן שהוא יכול לפשוט ידו וליטול" ע"ש.

★

פלא גדול הוא שהתלמוד הירושלמי אינו מסייע בידינו להבין כוונת התנאים במשנה זו וכמעט שאינו מתיחס לפרטים השונים הכלולים בה. אין זאת אלא שפרטים אלה, היו כה ברורים ומובנים במציאות הארצישראלית בתקופת האמוראים, עד שלא נתעורר שום צורך בביאור, הבהרה או ויכוח בגדון.
 לפי עניות דעתי מתבארת באמת משנה זו מתוך עצמה, ללא קושי מיוחד, עם „הרכבת" תוכנה על התרבות החקלאית של הרי יהודה והגליל שאליה היא מתיחסת.

כידוע, התרכו רוב הישוב היהודי בא"י בתקופת המקרא והמשנה באזורי

ההר. הרי יהודה והגליל מיושבים היו באוכלוסיה יהודית בת מליוני נפשות, שהתגוררו במערך צפוף של כפרים ועיירות אשר כיסה את כל חבל ההר. אוכלוסיה גדולה זו התפרנסה בעיקר מעבודת האדמה. התרבות החקלאית עמדה בא"י על רמה גבוהה מאד. האיכר היהודי ידע לנצל יפה כל פיסת קרקע וכל מקור מים בהר ובגיא, ואף מבין גזרות וטרשים השכיל לינוק את שפע ברכת ה' בדרג, בתירוש וביצהר, בחלב ובדבש.

עוד בימי אבותינו הקדמונים, בימי הבית הראשון, למד האיכר הישראלי לדרג את מורדותיו המשופעים של אזור ההר. (יתוקאל ל"ח, כ).

שיפועו התלול של ההר כמה וכמה מגרעות לו בעיבוד החקלאי: א' הוא מקשה על עיבוד השטח. ב' המדרון המשיפוע מחליק על גבו את מי הגשמים מבלי שהמים יספגו לתוך האדמה. ג' מימי הגשמים השוטפים בחפזון על פני המדרון סוחפים במרוצתם את שיכבת האדמה הפוריה מעל צלע ההר והסלע הצחיח יתבלט במהרה מעל פני השטח. האיכר שנסתחפה שדהו לא יוכל להפיק שום תועלת חקלאית מחלקתו המדולדלת.

לא רק שעובדות יסוד אלה גלויות וידועות היו לאבותינו בא"י כבר בתקופת התנ"ך, אלא שהם גם למדו כיצד להתגבר על הבעיות החמורות שהוצגו בפניהם ע"י הטופוגרפיה המיוחדת של חבל נחלתם. הם מצאו כי התשובה לכל הבעיות האלה היא דרוג חבל ההר, כלומר — בניית מדריגות על פני הגאיות.

עבודת הדרוג משולבת בעבודה חיטובה אחרת, הנחוצה אף היא לניצול חקלאי יעיל של אדמת ההר, הלוא היא עבודת העיזוק וסיקול (ישע"ה ה) האבנים, המפריעות לעיבוד החלקה והתפתחות הצמחים.

וזהו מעשה הדרוג: תחלה יקבץ האיכר את כל האבנים המפורזות על פני החלקה. אולם לא יסתפק בכך, אלא יסקל גם את האבנים שהיו מכוסות ונתגלו, ואף יעזק את כל אותן אבנים שזיעזעתן המהרישה, ולפעמים אף יחצוב שתים או שלוש מורביות מן הסלע שבמדרון החלקה, בכדי לנקר את אדמתו ולהרחיב את שטח המיזרע. בשפע האבנים שנצטבר תוך כדי ביצוע עבודות הסיקול והעיזוק, ישתמש האיכר לבניית המדריגות על פני מדרון הגיא.

ראשית בניית המדריגה (טרסה בלע"ז) היא בעשיית חייץ. החייץ הוא כעין קיר הכנוי כמגמה מאוזנת לקוי הגובה של המדרון, בגובה אמה או אמתיים, לפי הצורך המתבקש משיפוע המדרון ולפי האפשרויות. לאחר מכן ימלא האיכר את חלל הגיא אשר מעל לחייץ בעפר, עד שתוצר כעין כמה של שטח ישר — מדרגה.

במרחק מסוים מתחת למדרגה הראשונה בונים חייץ שני, אף הוא מן האבנים שנצטברו מניקוי השטח, ואת החלל המשיפוע אשר מעל לחייץ ימלא עפר כמו בחייץ הקודם, באופן שתוצר ישוב כמה ישרה — מדרגה שניה. כך ידרג האיכר החרוץ את כל שיפוע הגיא של חבל נחלתו. החלקות הישירות של „המדריגות“ יספגו יפה את מי הגשמים והזרעים או הנטיעות יעלו בהן יפה. סכנת הסחף לא תאיים עוד על המדרון המדרוג ואף העיבוד יעשה באורח קל יותר בשטח המיושר.

בניית המדרגות היא איפוא עבודה מובהקת של הכשרת הקרקע לניצול חקלאי יעיל. עבודת הכשר זו היא בעלת זיקה כפולה לגשמים; א' הכשר הקרקע לקליטה מירבית של מים הגשמים; ב' מניעת סחף הקרקע ע"י מי הגשמים. מאידך גיסא, בניית החיץ וניצול האבנים הם חלק בלתי נפרד מעבודת הדרוג בכללה.

המשיגה שלנו היא איפוא הטיבה שלמה ומושלמת אחת ועוסקת כולה בענין אחד.

לפי זה, אין בנין מדרגות על פי הגאיות ערב שביעית משפסקו הגשמים, מפני שהוא מתקנן לשביעית. אבל בונה הוא בשביעית משפסקו הגשמים, מפני שהוא מתקנן למוצאי שביעית. ולא יסמוך (את החיץ) בעפר (מפני שזו עבודת אדמה ממש, של ישור חלקת השדה, ולא הותרה בשביעית) אבל עושה הוא חיץ (שהוא עשוי אבן בלבד). כל אבן שהוא יכול לפשוט את ידו וליטלה (לשם בניית החיץ) הרי זו תנטל (מאחר שהיא סמוכה למקום בניית החיץ, הרי בנינו מוכיח עליו שלא לסקל שדהו הוא מתכוון אלא לבנות החיץ). והרי דברי המשיגה מבוארים ומפורשים מתוך עצמם, כמאמרם ז"ל: נפרש מילהון דרבנן מן מילהון (ירושלמי חגיגה א', ב').

בשולי המאמר של יודנו הרב גרסום הרפנס אין מקום להאריך בהסבר דברי הרמב"ם והראב"ד, אך יצוין:

א. הרמב"ם בהלכותיו מביא רישא של המשיגה בפ"ג ה"י: ובזמן המקדש אין בנין מדרגות על פי הגאיות ערב שביעית משפסקו הגשמים מפני שהוא מתקנן לשביעית. לפי זה בנין המדרגות ומילוי הגיא בעפר הם שני עניינים שונים. וגם בפירוש המשיגה פירש כן לפי הנוסח הערבי של פיה"מ ותרגומו החדש של הר"י קאפח האומר: וכשבונה המדרגות על אותם הגאיות הרי הוא משוה פניהם ומתקנם. לא יסמוך בעפר — לא יתן בעפר לאותו הגיא כדי שישוה פניו. עכ"ל. ולא כבתרגום המקובל המובא ע"י הרב הפרנס שקושר שני הדברים בנין המדרגות ומילוי הגיא בעפר.

ומה שייחס הרמב"ם איסור בנין המדרגות לערב שביעית הוא ע"פ הירושלמי (ע' חזו"א שביעית י"ט ו) שמייחס בפירוש איסור בנין המדרגות לתוספת שביעית וזה כנראה הביא את הרמב"ם לחלק המשיגה לשני חלקים. וע' בחזו"א (שם) שמפרש שהאיסור הוא רק בשדות שאסור להשקותם בשביעית. ולפי זה מפרש הרמב"ם כר"ש דמבואר בבנין מדרגות לשם השקאה. ומתוך שלא אמרו לא במשיגה ולא ברמב"ם במפורש שהאיסור הוא בשדות שאין משקיף אותן פירש פ"מ לירושלמי (ע' גם במראה הפנים) וכן בדבר השמיטה שהכוונה לבנין מדרגות, כדי שיהא נוח לירד בהן ולעלות לזרוע השדה. אך בזה לא יישבו דעת הר"ש ודעימיה.

ב. דברי הראב"ד בסופו, שתמה עליהן הרב"ה, מוסברים ע"י מוהר"י קורקוס, מלאכת שלמה (ע' משנת יוסף לר"י ליברמן ח"א עמ' קצ"ז שהביא דבריהם) והרדב"ז (הלכות שביעית פ"ב ה"א) שממיר משום גזל לקחת אבן משדה חברו אם היא קרובה אליו עד כדי כך שיכול לפשוט ידו וליטלה כשעומד ברשות הרבים. אבל אם היא רחוקה בתוך שדה חברו — כלומר באמצעה — לא יטול, מפני שחברו רוצה בקיומה, דמנכש ויהיב עשבו עליהן.

ג. הראב"ד מפרש המשנה כולה כמקשה אחת ומייחס לא יסמוך בעפר וכו' אמדרגה ולא אגיא.

ולעצם הפירוש המחודש. על פי יסודו, שמדובר בבנין מדרגות — טיראסות — בהרים לזריעה מפרש ר"י ליברמן (משנת יוסף ח"א עמ' קצ"ט) את דברי הראב"ד. וליכא מדי דלא רמיזי באורייתא — ע' ירושלמי שבת פ"ז ה"ב דבונה מדרגות חייב משום חורש, וכבר כתב בחזו"א (שם) דלא מסתבר כלל במדרגות דלהלוכי עבידי יהיו משום חורש, ואפשר שעושה מדרגות לזרוע בהן קאמר. עכ"ל. ועל אף ש"תרכות חקלאית" זו היתה לעיני מרן זללה"ה לא פירש המשנה על פיה. וכנראה מתוך הנחה שהיתה גם לעיני הנשר הגדול והר"ש ודעימיה ופירשו מה שפירשו ולא על פיה. (ופרופ' ש' אלבק בפיה"מ שלו אכן פירש על פי כלאים ו' ב' ותוסי' שם ג' ז'—ט שמדובר גם כאן במדרגות — טיראסות). והסבר הדבר נראה פשוט. שנינו בתוספתא (שביעית פ"ג ה"ב): ר' נחמיה אומר בונין מדרגות על פי גיאיות בערב שביעית ובשביעית סומך להן עפר ונותנן על פי גיאיות. לפי נוסח זה שלפנינו משמע דר' נחמיה חולק על משנתנו האוסרת בנין מדרגות. אמנם הפ"מ (בירושלמי למשנתנו) גורס דברי ר' נחמיה אין בונין, ואו תואמים דבריו את משנתנו. ובהמשך התוספתא נאמר ובשביעית סומך להן עפר ונותנן על פי גיאיות. וזה אי אפשר לומר שמתייחס לבנין מדרגות — טיראסות, שימלא גיא בטיראסות ויכנין בשביעית לזריעה. ונראה פירוש התוספתא כפשוטה (ורעים עמ' 514) שלר' נחמיה מותר לסמוך המדרגה הקיימת להליכה — או להקל על ההליכה ואו בכדי שיוכל להשקות מהגיא (כפי שהובאו הפירושים לעיל) ואפילו לתת עפר על גבה מותר שהוא רק מתקן המדרגה והעפר נבלע בה ואינו ראוי לזריעה כלל. ואי אירי בתיקון מדרגות — טיראסות שעומדות לזריעה אין להבין דברי ר' נחמיה המתיר בשביעית כלל. ועל כן מובנת הערתו של תוספתא כפשוטה (עיי"ש הערה 9) שהביא הירושלמי דבונה מדרגות חייב משום חורש וכתב: דאינו עניין לכאן, ושם מדברים בעושה מדרגות בהרים כדי להגדיל את שטח הזריעה, וכמדריגות שרואים עכשיו בהרי יהודה.

ומוסבר לפי זה למה לא פירשו קדמונינו משנה זו על פי מה שהוצע.

ק ל מ ן כ ה נ א

כי נועצו לב יחדו עליך ברית יכרותו אהלי אדום וישמעאלים מואב והגרים.

כי נועצו — אעפ"י שהיו נלחמים זה עם זה הגוים האלה, עתה נועצו לב יחדיו וכרתו ברית יחד כדי להלחם עם ישראל. וטעם עליך — כי יאמרו שלא תוכל להושיענו מידם. אהלי אדום וישמעאלים — וישמעאל שבאו עם אהליהם להאריך המלחמה על ישראל אם לא יוכלו להם במהרה.

רד"ק: תהלים פג, ו-ז.

זמני היום בהלכה בהרים ובעמקים (המשך)

ד. חמה בראשי הרים ודקלים.

מקורות רבים בבבלי וירושלמי, תוספתא וראשונים, מגדירים זמני שקיעה והנץ, או את הזמן הסמוך להם, בראיית החמה בראשי הרים וכד'. האחרונים הרבו לדון בסוגיות השונות, ולבארם לפי שטותיהם השונות, ובמיוחד בקשר לדעת בעל התניא בהגדרתה של השקיעה.¹

במס' שבת ל"ה: שנינו: „א"ל רבא לשמעיה וביירושלמי ברכות פ"א ה"ד: דרבנן, אדשמיא אריש דקלי אתלו שרגא". וביירושלמי ברכות פ"א ה"ד: „א"ל כד תחמי שמיא אריש דקלי תיהב ליה גולתיה דנצלי דנעילה (דנמחתא), ושמיא אריש דקלי תמן איכמא הוא הכא דאר"י... בבבלי זוטו של עולם... כתי' וימצאו בקעה...". וביירושלמי בהרים... ובתוספתא ברכות פ"א ד', הובאה שתהא חמה מטפטפת בראשי ההרים... ובראשית מהלך ברכות פ"א ד', הובאה במאירי ורשב"א (ט:): „אר"י מעשה שהייתי בראשית חמה אחר ר"ע וראב"ע... אח"כ התחילו הם, וכבר (ואחר) גר' חמה על ראשי ההרים... (ונ"א היתה חמה על...)”.³ בכ"ז (והאר) גר' חמה על ראשי ההרים... ופי' הת"ס, לא בראשי ההרים הוא, וכבר (ואחר) גר' חמה על ראשי ההרים... ופי' הת"ס, לא שירד הטובל מראש הכרמל אלא הוא עומד על שפת הים ורואה חמה בראש הכרמל ומשירד ויעלה הוי לילה, אלמא דכשאיין חמה גר' שרירא גאון: סוף שקיעה".⁴ ובש"ו"ת מהר"ם אפי' על ראשי דקלים... ובשם בן הרמב"ם, „משקיעה חמה ולא תראה אפי' על העגולה בכללה ותערוב השמש תחת עגולת וז"ל: „...כל עוד שלא תשקע כל העגולה בכללה ויתערב השמש תחת עגולת האופק הרי הוא יום...".⁵ עוד שנינו במס' שבת ל"ה: „הרוצה לידע שעורו של ר' נחמיה יניח חמה בראש הכרמל וירד ויטבול בים ויעלה, וזהו שעורו של ר' נחמיה... וע"ש בפירוש"י, תוס', ח"י הרשב"א ותוה"א לרמב"ן, בשער אבילות ישנה, שנחלקו בבאיור מימרא זו.

1 ע"י בפי"ב בדברי הגר"מ פ"נשטיין, ובשיטת „אור היום", שלבני שקיעה ס"ל ג"כ הכי שהמקום הנמוך אוזיל בתר ראיית הנמצאים בגובה. אמנם לפיהם ה"מ כשיש מקום גבוה, ולתניא מוסיפים 4 דקי בכל גזונא.

2 ע"ש פ"י שונים לכך שיום הוא כאן, כשהשמש שוקעת שם. ולא פירשנו כאן אלא מה שנוגע לספיקא דידן: ע"י בניר' בתענית פ"ד, ומתוך שמיררי ב"וה"כ צ"ל נעילה, וכ"כ מהראשונים.

3 ישנם עוד שהביאו הגדרה זו, כתראי בברכות, בעה"מ, המלחמות ועוד.

4 ס"י קפ"ו. דבריו שם מכונים להגדרת מחדש מהי סוף שקיעה שבדברי ר"ת.

5 ס"י צ"ו. דיונו שם סובב אודות שיטת הגאונים שפליגי אריית בואן ביה"ש.

נביא בראשונה, את תורף דבריהם של כל המדברים בענין זה וביאוריהם השונים לסוגיות אילו: ההרים והדקלים, בהם משוערת השקיעה, נמצאים לפי כמה מפרשים במזרח, והכוונה היא שכל זמן שעדין נר' זריחת קרני החמה על הדקלים או ההרים הגבוהים שבמזרח, אינה שקיעה עדיין ליושבים במישור (למערבם של הדקלים וההרים), וכ"ש שעל ההר עצמו עדיין אינה שקיעה,⁶ ואף הוכיחו פ"י זה מדיוק לש' של המהר"ם אלשקר.⁷ כך גם פ"י את לש' הירושלמי בהגדרת הגן כשהחמה מטפטפת בראשי ההרים, דהיינו שנוצותיה נר' על ההרים — ואעפ"כ חשיב כנץ להלכה גם ליושבי המישור, שאינם רואים אותה עדיין.⁸ ואף הוכיחו מכאן כדברי בעל התניא, שהרי שקיעה מקבילה בהגדרתה לנץ ע"פ חשבון חצות היום והשעות הזמניות, וא"כ גם בשקיעה י"ל שכל זמן שנר' החמה עדיין בראשי ההרים אינה שקיעה גם ליושבי השפלה.⁹ גם מגמ' דמניח חמה בראש הכרמל י"ש שסתמו כי נר' מכאן כדברי הרש"ז ששקיעה משוערת בראשי ההרים¹⁰. ויש מפרטים בדבריהם כי ע"פ שיטת ת"ס שעלתה לו טבילה, הרי לכא' אין השמש נר' לו כלל כשטובל בים, שהיא התחילה לירד כבר ליושבי ההר, כך שבמישור נעלמה לגמרי, אלא ע"כ יש להוכיח מכאן שאינה נחשבת לשקיעה עד שתעלם גם לאנשי ההר.¹¹ יש שדייקו גם מלש' רש"י כי מיירי אחר השקיעה במישור, והכוונה לשקיעת אורה של חמה [ושפיר הוי יום, שהם הביאו ש"א שזוהי השקיעה ההלכתית].¹² דברי רבא, שזמן הדלקת נרות הוא עם ראית השמש בראשי הדקלים גתפרשו שהכוונה היא לאורה של חמה, עם העלמותה מאחורי בתים וגבעות, כך שראשי דקלים עדיין זורחים מקרניה, ושפיר הוי להדליק או, שהוא סמוך אחר השקיעה הנראית, קודם לשקיעה ההלכתית של בעל התניא.¹³

דברי הירושלמי בברכות פ"א ה"א: „סוף גלגל חמה לשקוע ותחילת גלגל לבנה לעלות הוה ביה"ש", יש שכתבו דמיירי ליושב בהרים¹⁴, אולם יש שהעירו על פ"י זה, כי מטמא גלגל לבנה עולה בדיוק מול השמש ליושב במישור, וא"כ צ"ב בכוונת הירושלמי והגדרתה של שקיעה כפי שכתב בן הרמב"ם, שנר' מהם כי שקיעת המישור היא ההלכתית. לכן יש המבארים כי אין השקיעה במישור משוערת בראשי ההרים אא"כ יש הרים בינוניים בסביבה, ואילו

6 הרב שטרנבוך.

7 כן הוכיח הרב שטרנבוך מלש' „ולא נר' אפי' בראשי דקלים“, ואם היו במזרח א"ש לש' אפי' שמעינינו כבר נסתלקו מקודם.

8 אור היום ע' 46. מועדים וזמנים.

9 מועדוני, ר' יהודה לוי ב"זמני היום בהלכה" ע' ט"ז.

10 י. לוי שם.

11 אור היום ע' 46.

12 קונטרס הנשף.

13 זמני היום בהלכה, שם.

14 הרב שטרנבוך.

הירושלמי, וכן הרמב"ם — מילתא פסיקתא נקטו, ליושב במישור בלא הרים בסביבה, ולכן מישור לפי העלמות החמה עצמה מעיני האדם¹⁵, אבל לשיטת בעל התניא, דגם כשאין הרים עדיין אינה שקיעה עד שתעלם ויעברו עוד כ-4 דק', עדין צ"ע ממקורות אילו. לביאור זה א"ש גם מה שדברי הגאונים כי שקיעה אינה עד שנעלמת החמה ממקומות הגבוהים והגדרתו של בן הרמב"ם, הקובע את השקיעה ע"פ הראיה במישור הובאו שניהם במהר"ם אלשיקר ללא שהעיר עליהם, דלעולם ליושב במישור כשאין הרים, אה"נ אין שקיעתו נמדדת אלא ע"פ ראיתו, וכשיש הרים מישורת ע"פ ראיתם¹⁶. וי"מ שלא מיירי הגאונים אלא בדקלים (שגובהם כ-10 מ') ונמצא שאינם מעכבים השקיעה כלל, ומתוך שלרוב אינה נר' במישור וכפני שבתים וגבעות מסתירים אותה, משוערת היא בדקלים כסימנים בעלמא ואינו נסתר כלל מהגדרתו של בן הרמב"ם א"כ¹⁷.

גם דברי הירושלמי בהגדרת הנץ קבלו ביאור שעל פיו אין ראה לביאורים האחרים, מכאן, אע"ג שמיירי בזריחת קרני החמה על ההרים שבמערב, אינה ראה שחשוב הנץ עוד לפני הראייה במישור, וטעמא — שאין ההרים מחזירים אורה עד שיעלה גלגל חמה ליושב ההר לגמרי, ואז כבר הוא בערך הזמן שגר' חמה במישור. (כשהאופק המזרחי מגולה). נמצא דאין שיעור זה דראשי הרים אלא סימן נוסף לנץ ההלכתי במישור (כשבתים וכד' מסתירים את האופק). וכן דייקו מדברי המ"ב בביאור הלכה, סי' נ"ח ג"כ¹⁸.

ויש המוסיפים לומר כי הירושלמי מיירי כשגוף החמה עצמה נר' מעל ראשי ההרים שבמזרח וחמה מטפטפת הוא מלש' טפה מן החמה, וזהו הנץ לדינא¹⁹. אף הוכיחו מכאן שאין לישער הנץ בראיתו מעל ההרים, אא"כ הם בינוניים, וזאת מלש' „ההרים" המיוחדים, דהיינו בינוניים, והיתר שכיחים ביישוב א"י²⁰. יש המעמידים את הגמ' בשבת שהגדרה השקיעה ע"פ ראשי דקלים אפי' אחר יגוף החמה נעלם במישור, בבבל דווקא, שהשמש נתכסית בה

15 אור היום ע' 47. כך גם צ"ל בפשיטות לשיטות שאין מנכין הרים באופק, כי מההגדרות השונות של הנץ ושקיעה אין ראה לנוגנו דו"ל שמיירו באופק פתוח וכדלקמן בפ"ו. ובאשר לפי הירושלמי, ישנם דיונים בראשונים בהקשר לשיטת ר"ת, ובאחרונים ג"כ, ולא הובאו כאן אלא הדברים הנוגעים לענינו בקצור.

16 אור היום. 17 קונטרס הנשף ע' 49.

18 שם. כ"כ מתוך שהביאיה"ל הביא דברי הירושלמי שבתר"י כי הנץ תלוי ב"ראשי הרים" וכן את ההגדרה הפשוטה בדבר הראות החמה באופק שבדברי בן הרמב"ם, ולא העיר כלל שהם חולקים זע"ז.

19 כ"כ הרב דבליצקי והרב וויזר ב"שעלי דעת". וארכבא מביאור זה הוכיח שם שא"א לשום מפרש לומר שיש לנכות הרים שבאופק, ולכן ביאר בסוגית טבריה וצפורי ביאורו המחודש, ולפי משי"כ כאן ישנם המפרשים ענין ראשי הרים כל שגר' קרניה מחזירים מהרים שבמערב, ונפלה ראייה זו, וכמו שנתבאר לקמן.

20 הנברשת, בדיונו לפני המהר"ל. ע"י פרק ז' הערות 35 ; 34.

מוקדם מפאת ההרים שבאופק ולכן שרי אפי' לשאינם בקיאים להדליק — בהראות קרניה על הדקלים בלבד, ולבקיאים גם אח"כ²¹, וי"א שרק בבבל דנים לפי ראיית אותו מקום, ששם השמש מתכסית בקביעות משא"כ במקום שההרים ועמקים משמשים בערבוביאה²². את הגמ' דמניה חמה בראש הכרמל, ביארו ע"פ דברי ר"ח שם דמיירי בטובל בימה של טבריה, שמניה גוף החמה השוקע מעל הכרמל שבמזרח, וטובל, ועדיין יום הוא, שכן במישור עוד לא שקעה, וכך גם המשך הגמ' מתבאר לפי"ד, שמייירי ברואה בארה של מרים בים כנרת, מעל ראש הכרמל²³, ולדברים אילו מוכרחים לומר שלר"ח מנכין הרים שבאופק בחשבון השקיעה. עכת"ד המבארים השונים.

ראשית, נעיר בדבר המציאות של הראות חמה או זריחת קרניה בראשי הרים, דקלים וכד': הגבהה של כ-100 מ' עשויה להביא לשנוי של כדקה בחלק מתקופות השנה (כל הגבהה נוספת מביאה לשנוי, אומנם לא באותה כמות. מלבד מה שהשנוי תלוי בתקופת השנה) נמצא שהראיה מעל הדקל אינה שונה כלל אא"כ במקרה שהאופק מכוסה מעיני האדם שבמישור ע"י בתים וכד'. עוד נר' כי הר מחזיר אורה שעליו באופן ברור, רק כשכל, או לפחות רוב עגולת החמה מעל האופק, וז"א כ"כ דק' אחר תחלת עלייתה, או קודם שקיעתה, ובהחלט אינה מחזירה את קרני החמה מיד בזריחתה ליושבי ההר.

והנה בביאור המהר"ח או"ז, צ"ב מהי כוונתו בהקדמת לשון ר"ת כי ביה"ש מתחיל עם סוף שקיעה, ובא הוא והגדירה כזמן שנסתלקה חמה מעל ההרים. ולכא' כל חילוקו של ר"ת בא ליישב הסתירה שבין הגמ' בשבת ובפסחים, ואל"ה א"צ לסוף ותחילת שקיעה בכלל, ויש רק שקיעה סתם ותו לא — וא"כ מה כוונתו? אם בא ליישב גם לפי שיטת הגאונים את לש' הגמ' שפי' סוף שקיעה, הרי א"צ להגיע לחי' זה, די"ל בפשיטות שהגאונים פי' סוף ירידת גלגל החמה באופק וכדברי בן הרמב"ם, וזאת מלבד שהל"ל עיקר מחלוקתו עם ר"ת, שס"ל כגאונים, ולא להסתפק בהזכרת פרט צדדי זה. ויש מקום לפרשו שפיר ע"פ דברי הת"ס רי"ד לשבת ל"ה. שדן בביאור יסודו של ר"ת גם לפי חכ' אוה"ע שהשמש יורדת מתחת לארץ, וביאר שם שמהות שקיעה שניה היא הזמן בו אפי' מי שיעלה על ההרים הגבוהים לא יראה כבר דבר, מן השמש²⁴ כך שדברי ר"ת שרירין וקיימין גם לפי מהלך השמש מתחת לארץ. וא"כ ביאור המהר"ח או"ז, אולי, א"ש לפי"ז, שהביא דברי ר"ת, ולא פליג עליו כלל, ורק מבאר מהות סוף שקיעה זו, מהי: שכבר לא נר' בראשי הרים. (ויש לעי' מהי הוכחתו לכך מדברי הת"ס ע"ש וי"ל). ואם כביאור האחרונים

21 רי"א חבר, בסדר זמנים, כדחיה לראייה לר"ת מגמ' זו, שמשמע לכא' כי גם אחר השקיעה הוי יום מדינא.

22 כ"כ הגרא"ז מלצר בתשובתו לגר"ט וע"פ פי' החרדים בירושלמי שם.
23 קונטרס הנשף.

24 כ"כ שם, אם כי במציאות זמן רב קודם לכן כבר א"א לראות החמה בראשי ההרים, ושמא משוער בהרים הגבוהים שבעולם.

מ, שכונתו כשיטת בעל התניא, צ"ע. ומ"מ אין ראייה מביאורו לכך שמשערים
בהרי א"י, ולא לשיעור 4 דק, ולא לכך שגם כשאין הרים יש לשער כן (אם
כי אפשר לבארו כד).

ובאשר לגמ' בשבת אודות הטבילה בים כשהשמש בראש הכרמל. הרי
יש להעיר כי קשה מאוד לראות מהכנרת — ימה של טבריה, את הרי הכרמל
שבמזרח הארץ, ולא מן הכרמל את הכנרת, כך שביאור כזה, אינו נר' לכא',
ואף שהוכיחו כי הכרמל נמצא ליד הים הגדול²⁵ ואף שבירושלמי משמע
שסוגיו מירי בטובל בים זה, מ"מ כבר כתב הכפתור ופרח²⁶, מקור לכך
שבארה של מרים נמצא בכנרת, וא"כ צ"ל, דשם לידה ישנו ג"כ הר ששמו
כרמל, ושלזה כיוון ר' חננאל. ואם הכרמל נמצא במערב הכנרת, א"ש דברי
ר"ח שמניח גוף החמה יורד מעל הכרמל, ומתוך שיש לנכות ההרים עדין
אינה שקיעה, או דהרים הללו במזרח הכנרת, ומניח זריחת החמה עליהם
וטובל, וזאת משום שההרים שבמערב מסתירים גם מההרים שמזרח,
או דאה"נ ס"ל שאין מגיני הרים, ומ"מ אין ממנו ראייה, וק"ל. ובאשר לשאר
הביאורים השונים; הנה לרש"י, שביה"ש מתחיל מיד, וכשגומר הטבילה הוי
לילה — יש להוכיח דאע"ג שמניח חמה בראש הכרמל, כל שהיא עדיין נר'
שם, מ"מ מתחיל ביה"ש וחשיב אחר שקיעה, (אא"כ כר"ת, וכדלקמן, דלא נר'
דמיירי בשקיעה שניה) וכלש' רש"י, „סמוך לשקיעתה“. ומשמע שלא כבעל
התניא, אור היום, ושאר הסוברים לשיעור השקיעה רק בראיית היושבים בהרים.
אומנם י"ל שכשישקעת בהר עדין הוא לפני שקיעת ההלכה וכשמתחיל אן,
בירידתו לטבילה, יגמור עם לילה; ולשאר השיטות, אי ס"ל כר"ת וכמו
שמבואר בחי' רשב"א וריטב"א (— הר"ן) שם, פשוט שכל זה אינו שקיעה שם
מדינא, דהוי רק שקיעה ראשונה, ואינו אלא סימן בשהות הזמן שמאז ועד
שקיעה שניה, לדעת ר' נחמיה, ומדובר כשהכל נעשה בזמן שהוא יום גמור, ומה
שהביא המהר"ח או"י מת"ס, נר' שאינו פי' זה שלפנינו בשמם, שהרי הוא הביא
שאמרו שאחר הטבילה הוי לילה וזה דווקא כדברי רש"י. ואפי' לשיטת
הגאונים אי עומד בראש הכרמל עצמו, יתכן דחשיב לו יום, אע"ג שיורד לים,
כיון שחוזר ואין ראייה עכ"פ שגם לדרי המישור לא חשובה שקיעה עד אז.
ואכן בירושלמי מפורש שעומד בראש הכרמל, וכ"כ הרמב"ן בתוה"א. ושם גם הבין
בדברי רש"י כמש"כ — שזמן זה, הוא השקיעה ההלכתית והנראית, והתקשה
בדבריו. וזאת מתוך שהרמב"ן סובר כשיטת ר"ת, ע"ש. אומנם אם נפרש לשי'
רש"י, „סמוך לשקיעתה“ שפי' קודם השקיעה, תהיה מכאן ראייה כי רק עם
העלמותה של החמה מראשי ההרים, חשובה שקיעה להלכה. עוד י"ל שמירי
בטובל במפרץ במזרח חיפה, וא"ש פי' הסוגיא וכמו שביארנו בדברי ר"ח. ולפי

25 כב. קונטרס הנשף, ע' 59—58.

ע' 23, 22. ועי' בראבייה ח"א סי' קס"ו ע' 176, ובמו"ל שם הערה 9, ובראב"ן סי' נ"ד;
ולכא' כאן יש מקורות הפוכים — שהכנרת היא הים הגדול, ולפי"ז א"ש דברי ר"ח.
וגם הסתירה שצ"ן לה הכפתור ופרח שם בין מקום הכנרת למקום הכרמל, וצ"ע.

שיטת האו"ז בשבת, שביה"ש דר' נחמיה לא מתחיל סמוך לשיקיעה מיד, אלא נגמר עם סוף ביה"ש דר' יהודה, א"ש ג"כ שעדיין חשוב יום אתר שיקיעת המישור, עד שמתחיל ביה"ש דר' נחמיה.

בדברי הירושלמי וראשונים המגדירים זמני היממה ע"פ הראותם בראשי ההרים, או דקלים, יש להעיר בבאור ל"ש החמה מטפטפת בראשי ההרים. הנה כתבו הרמב"ן ובעה"מ בריש ברכות, כי תקנתה של הנברשת ביומא ל"ז: ²⁷ מקבילה לביאור הירושלמי אודות חמה המטפטפת בראשי ההרים. וצ"ב בכוונתם. ולכא' לפי גיר' הירושלמי, רמב"ן, בעה"מ וסמ"ג י"ח: „בכדי שתהא חמה מטפטפת" או „עד שתהא...". משמע שהוא שיעור זמן מסוים, ונר' שביאורו שאנו רואים קרניה מוחזרות מהרים שבמערב ולישם כך יש צורך בצפייה של שיעור הזמן בו החמה עולה, בכדי שתזרח בחזקת, אבל לגי' אבודרהם שער א' „שהחמה מטפטפת" נר' יותר שכוונתו על גוף החמה העולה מעל הרים שבמזרח, או אף יותר מכך, שסגי באור חזק הנר' מעליהם, כך שברור שחמה עלתה מאחוריהם, וזהו ל"ש „מטפטפת" או „מתחלת לזרוח". ולכל הגיר' השונות יש מקום לביאורים אילו, וכך גם יבוארו הרמב"ן ובעה"מ שכן בנברשת היו התנאים הללו שהיתה על הרים, ונראתה עלית החמה מעל הרים שבמזרח, ושמה החזירה נצוצותיה עוד בהראות אור חזק באופק וזהו הנז' לדינא (למ"ד שיש לנכות הרים שבאופק, ועי' לקמן פ"ה). נמצא, שאין ראייה מוחלטת מכאן לנכוי הרים באופק, ולא לאי-נכויים, דשמה החזרת קרני החמה ע"י הרים במערב, נעשית בזמן בו היתה נר' ליושבי המישור, לולא כסוי האופק המזרחי. וכך גם אין להוכיח על נכוי גובה או אי-נכוי, מכאן ומלי"ש התוספתא, כפי שהובאה בירושלמי וראשונים.

ובאשר לגמ' בשבת והירושלמי הדנים בשיקיעה ושמש על דקלים, צ"ע בביאורם. בראשונים, ופוסקים רבים מבואר, כי את תפלת הנעילה יש להתפלל קודם השיקיעה, וראיתם מירושלמי דנז' ²⁸, וכ"כ השו"ע סי' תרכ"ג. ומעתה צ"ל שהירושלמי מיירי זמן רב קודם השיקיעה כך שיוכל לגמור תפלתו קודם לה, וא"כ כבר אין להוכיח מכאן שגם אחר שיקיעת גוף החמה עדין יום הוא, שכן יש להעמיד את מציאות השמש בראשי דקלים עוד קודם לכן, כגון באופק מוסתר ע"י בתים וגבעות — כרגיל, וכשעל ראש הדקל שאינו מוסתר רואים

27 לקמן בפ"ה הארכנו לדון בסוגיא זו.

28 הם סיכמו והוכיחו מכאן כי „שמשא אריש דקלוי" היינו קודם שיקיעה הלכתית, דהיינו קודם נעילת שערי היכל. עי' ב: תניא רבתי הלי יוה"כ, אבודרהם הלי נעילה, שערי שמחה הלי יוה"כ, האנור סי' תתקנ"א. בעה"מ הלי יוה"כ עי' 216, שבה"ל סי' שכ"א. סמ"ג עשין י"ט, ועוד. ועי' בפ"י ר"א מלונדריש, ברכות פ"ד מ"א, הכותב: „נעילה מצוהת סמוך לשיקיעה, והוא כשאינו נראה אלא בראשי ההרים וכראשי דקלים... כל נעלים שערי שמים...". אבל אין בו ראייה אי הוא קודם או אחר השיקיעה הנראית. ואכמ"ל. ובר"י נ"ב ח"א כתב שתחילת שיקיעה היא כששמש על ראשי דקלים, ומשמע שלא כעל התניא שלפיו עדין אינה שיקיעה או, אלא עם העלמותה מההרים.

לא
נת
שי
נה
ה
מ.
ה
ה
רו
יל
ז
ה
ה
ש
מ
ה
ת
מ
ז
ז

עוד החמה זורחת. כפי שגר' בדבריו המאירי לשבת, וראשונים אחרים שבדברים הללו משערים השקיעה י"ג, כתחיל בתפלתו, ולעולם הוא קודם לשקיעה במישור. א"נ הירושלמי, ורבה במס' שבת כיירו בבבל יגבעות והרים סביב לה, וכהמשך הירושלמי שם, שבבל בנוצולה, ועל ההרים באופק יש דקלים ובכה"ג מפרש דכשרואה חמה שם, יתפלל או ידליק נרות, שכן הוא עדין הרבה קודם השקיעה ההלכתית, אם ננקט שמנכים הרים באופק, ואם אילו גם דברי הגאונים שבמהרי"ם אלשיקר, באומרם שלא גר' חמה אפי' על דקלים, ר"ל דקלים על ההרים שבאופק, או דקלים שבסביבה שאינם מוסתרים ע"י בתים וכד', והשמש גר' זורחת עליהם, שפיר דמי שרק אח"כ הוא שקיעה, ויכולים לומר, "אפילו", ואכתי אינה ראייה שלא לקבוע שקיעה להלכה גם עם העלם החמה באופק המישורי (ובשו"ע שם, משמע שמדובר באילנות מרחוק, והחמה עצמה גר' בין ענפיהם). ואדרבא, מתוך שלא נקטו הגאונים לש' חמה השוקעת אפי' מראשי הרים, משמע שראית החמה בהר שבמזרח, אינו משנה זמנה של השקיעה ההלכתית, אולי אף ליושבי ההר עצמו. עוד יש להעיר, כי אה"נ לפי ביאור ר"ת ושיטתו, גם בנראית החמה בראשי הרים, דקלים וכד' (אא"כ לת"ס ר"ד הנ"ל) יכול להדליק נרות בע"ש, ולהתפלל, (אם לא נסבור ששקיעה ראשונה קובעת) וכמשי"כ הר"ן במס' שבת לפרש דברי רבא על הדה"נ כששמש בראשי דקלים, כהוכחה לפי ר"ת שעדיין יום גמור הוא עם סלוק השמש, וכן יש לבאר את דברי המאירי שם, ושוב אין כל ראייה לספיאק דידן. וראייה לכך, היא שתקת הביאור"ל סי' ג"ח ד"ה, "שעור טעה א'" בהביאו לש' אילו ושתיתקם של אחרים, כשדנו בנושא זה".

29 המאירי בשבת ל"ה כתוב שידליק אדם הנרות בעוד השמש גר' מן המקומות הגבוהים כנגות הבתים והאילנות. ע"י עוד ב"האל מועד" ד"ב ג"ז בהל' שבת, ר' ירוחם נ"ב ח"א, אור"ח הל' הדלקת גר' שבת בע"ש, ביראים ומרדכי בסוגיא זו במס' שבת ועוד, שגר' מהם כי הדלקת הנרות בזמן שהשמש בראשי דקלים הוא קודם השקיעה, ואינם משערים בראשי ההרים.

30 ספר הברית הוכיח שיש לשער השקיעה ע"פ ראת ההרים שבסביבתנו מלשונם של שו"ע הרב בסי' רס"א בהג"ה, המ"ב שם ס"ק כ"ו והברכ"ו סי' של"א שעדין אינה שקיעה עד שלא תראה השמש גם מגנות הגבוהים; והרי זה כלשון המאירי בגמ' שבת שם. וכנ"ל — ואין מכאן ראייה לשער בהרים, אלא רק בבתים ודקלים כשהאופק מוסתר ממנו, או שאינו אלא מדין ההולכים אחר מקום גבוה שבעיר, אבל לא אחר ראת מקום גבוה שמחוץ לעיר, ובמיוחד שכל אלו כתבו כן ע"פ שיטת ר"ת, שאפי' לא נראית השמש מעל הגג עדין אינו ביה"ש מדינא. אלא שהוסיף להוכיח שם, ע"פ לשון הרדב"ז ח"ד סי' רפ"ב, כי בעוד השמש נראית בכנפי צפרים א"א שהיא שקיעה, וא"כ ה"נ כשנראית בראשי הרים — יש לומר שעדיין אינה שקיעה כלל. ודברים אילו לכא' דחויים — שהרי דברי הרדב"ז נאמרו כהוכחה לשיטת ר"ת שא"א לומר כי מיד עם העלם החמה הוי ביה"ש שספק כולו מן הלילה, וא"כ אורבא, מוכח ממנו שהחולקים על ר"ת, שנגדם הביא ראייה זו — סוברים שאף שנראית חמה בכנפי צפורים — הוי ביה"ש!

שיטת בעל התניא וכירור הספיקות שבה.

כפי שכתבנו לעיל הביאו אחרונים רבים שכנר' מקור דברי סודר בעל התניא מסוגיא זו, והחמה בראשי הרי"ם פי' א"כ שאורה עדיין נר' מוחזר מראשיהם, או שגופה עדיין נר' ליושבים שם, כשקיעה, וכבר נר' שם בנצ'. וזה זמנם גם במישור. ואף שיש סתירה בדבריו אי קי"ל להלכה כר"ת כמש"כ בשו"ע הרב סי' רס"א סע' ה', או כגאונים כפי שהכריע בסודרו כבר הוכרע כי הסודר עיקר ההוראה, ובתראה³¹. ואעפ"כ יש עדיין תמיהות רבות בשיטה זו הצריכים פירוק: לש' בן הרמב"ם בתש' מהר"ם אלישקר, מפורשת לכא' שלא כדבריו, אלא שהשקיעה במישור היא הקובעת³². כך גם נר' מפשטות הירושלמי כמובא בחי' הרשב"א לשבת³³, שהשקיעה והנץ תלויים בזמן התכסותה מעיני הבריות, והתוודעותה להם, ובסתם אין להעמידו בהרים (והרשב"א גשאר בקושיא על ר"ת מתוך כד). ואף שלש' מהר"ח או"ז מוכיחה כדעתו³⁴, כבר הערנו שאינה ראייה מוחלטת, וגם יש לעי' מנין לילך אחר ההרים הגבוהים שבא"י (כלש' התניא) ולא אחר הבינוניים, ובמיוחד שיש בגליל הרים גבוהים יותר מהרי י—ם, ומדוע נקט 4 דק' דווקא, ולא קצת יותר?³⁵

עוד צ"ע, דלכא' מתוך שבכל מקום גקוט בידינו כי חשבון שני הצאי היום שווים זל"ז, וכמו שחצות היום הוא כשחמה בראש כל אדם, א"כ ה"ה צ"ל שהנץ — 4 דק' קודם היות החמה על האופק המישורי, היינו עם הראותה בראש הרים, ולכא' המציאות בא"י אינה כן, אלא שהאופק המזרחי גם הוא

ועוד, הרדב"ז לא הוכיח ממה שנראית חמה בראשי הרים, ושמה מצד שאין השמש ניכרת עליהם כבצפור, וא"כ יתכן שההר אינו קובע גם למסקנת הרדב"ז: וגם הוי ראייה מכאן שלא כדברי התניא, הסובר שרק 4 דק' אחר השקיעה הנראית היא ההלכתית, שניכר מהרדב"ז שלגאונים היא שקיעה מיד — אא"כ תאמר שהתניא בא לתרץ ראייה זו גופא.

ובסברתו של הרדב"ז מעיקרה צ"ב, דמה יהא בזה"ו שבאירונים ניכרת החמה. או מה ס"ל בשעות הלילה ממש כשזריחת השמש ניכרת על הירח לעינינו — ואעפ"כ פשוט שאינו יום, וצ"ע.

31 לפי"ז יש כמובן לדון בדבריו שבסידור ע"פ שיטת הגאונים בלבד. ושקיעה הנראית היא סוף השעות הזמניות של היום, או לתניא 4 דק' אח"כ.

32 כלי' שמיד אח"כ הוי ביה"ש ודלא כתניא. ומובאים דבריו בכיאוה"ל סי' ג"ח.

33 רשב"א ל"ד: אמנם אולי מבואר הירושלמי על ע"ה וצאה"כ אבל הרשב"א דן בו בהקשר לזמן שקיעה, ועי' פרק ה. הערה 12.

34 גם זאת יש לדחות וכדלעיל.

35 שכן גם בהרי י"ם מגיע ההפרש הנגדם ע"י הגובה לכ"ב דק', ובהרי הגליל ליותר. ויתכן ששעורו הוא ממוצע ויש לחשבו במעלות כדלקמן, ר"ל ע"פ הארת הרקיע ומצב השמש ביום בינוני, בזמן זה. ועפ"ז לחשב ההפרש בשאר ימים ומקומות, ובהו א"ש ט"י.

הררי (הרי מואב) ונמצא שהגן נר' בהרים, כבמישור, כמעט. וא"כ מהו הגן
ההלכתי במישור ובהר, לבעל התניא? *

ישנם אחרונים שכתבו ביאורים שונים כמקור לשעור זה של 4 דק'; הרב
טוקצ'ינסקי כותב בספרו "ו"ל: ... לדעתי דיבר גם הוא באופק כמו י"ם...
וכונתו, שבי"ם אחר שמתכסית השמש מאחורי ההר, עדין שווה כ"4 דק' עד
שקיעתה באופק הימי, ולכן ביאר שבכה"ג מאוחרת השקיעה לראיה. והמעין
בדברי הגרש"ז ימצא בבירור כי לא לזה הוא כיוון, אלא ליושבי המישור, וכמו
שהבינוהו האחרונים כולם. (אמנם לשיטת הגרימ"ט כי השקיעה בי"ם מאוחרת
ב"4 דק' לזו שבמישור, ע"י גובה העיר, א"ש בכל זאת דברי התניא, אלא
ששעור זה גופו טעון בדיקה).

עוד ביארו את דבריו, ע"פ דברי הרמב"ם כי הנה"ה מוקדם לעלית השמש
בכ"6 דק', ואם נמעט מכך שעור עלית גוף החמה עצמה שהוא כ"2 דק', מובן
כי הגן הוא 4 דק' קודם עלייתה י"ם. אולם מלבד מה שה"ל לרמב"ם א"כ להגדיר
כך את השקיעה ג"כ, שחשיבותה וודאי לא גרעה מהגן, הרי כתבנו לעיל,
הקשיים שיש בגן לפי הרש"ז, מה עוד שביאורים רבים אחרים נכתבו בדברי
הרמב"ם³⁶ כך שמ"מ אין זו ראיה. עוד יש לעי' ביושבים בהר שהשקיעה שם
מתאחרת ביותר מ"4 דק' אי השקיעה שם היא הנר' או יש לנכות לבעל התניא כך
שומנם ג"כ 4 דק' אחר ראיית המישור, אע"ג שהם עדיין רואים החמה אח"כ.
גם חשבון 4 דק' צ"ב אם הוא קבוע בכל תקופות השנה, ובכל מקום בעולם,
או שהוא נמדד בדק' זמניות, ובמעלות (מקום המצאות החמה ארבע דק' אחר
שקיעתה, שהוא א"י כמעלה ומחצה מתחת לאופק) ושמא הוא משתנה בשאר
המקומות בעולם⁴⁰. וכל ספיקות הללו עדיין סתומים.

**

36 יש מהאחרונים שכתבו דבר פשוט כי הגן לתניא מקביל לשקיעה, ויש שלא, ומ"מ
נושא זה צ"ע, שלא מצינו שהגן הוי קודם ראייתו א"כ לדברי קונטרס הנשף, ועיתים
לבינה לעיל פ"א הערה 5.

37 ספר ביה"ט, פרק ז' ע' ס"א.

38 ה"ר י. לוי בספרו, ע' ט"ז בשם הרב אהרן סולובייצ'יק.

39 בכס"מ ה"ל ק"ש פ"א ה"א ובטור סי' נ"ה, ב"י וב"ח שם, ה"מ, מנ"א, לבושי
שדה, מחציה"ט ועוד רבים מהאחרונים, ע"ע בשנו"א במסניות ברכות. ובמאמרו של
הרב י' מרצבך שליט"א, בנועם כרך ב' — ע' קנ"ג—קנ"ד נמצא עוד דיון בהגדרותיו
של הרמב"ם, בהערות 20—17, וכן היום בזה בחוברת "שעלי דעת" א, במאמרו
של הרב ויזר, ע"ש.

40 עיין לעיל הערה 5 בפרק זה, ובספר הברית" שמתקשה ג"כ כיצד קובעים ד' דקות
אילו במקום שאין הרים; ע"ש.

ה. זמן הנץ בירושלים.

מזה דורות רבים התענינו אנשי י"ם בזמן הנץ במדויק, ולא משום שהיתה צרכת להם הידיעה מתי היא התחלת היום, לענין השעות הזמניות, אלא שמנהג תפלת וותיקין היה רווח ומשום כך חישוב י"ם עד היום, קביעה מדויקת זו, הרבה קשיים עומדים בפניהם, בכירורי המציאות וההלכה שיש לידע כהקדמה לקביעת זמן זה. ודווקא בי"ם הרבה ספיקות נתהברו, שכן הרים סביב לה; הדיונים טובבים אודות העיר עצמה שיש בה מקומות רבים, שגובהם שונה זה מזה, והרבה מוסתרים ע"י מעלות ומורדות ילידם, וא"כ קשה קביעת המקום שראיתו היא ההלכתית, או שמא יש לנכות את גובה העיר כולה, ובמיוחד שבמזרח העיר ישנם הרי מואב באופק הרחוק, והר הזיתים קרוב, המסתירים את ראית הנץ, ומי לימא לן איפוא, מתי הוא הנץ בי"ם? הרבה גם דנו באפשרות שהאופק המזרחי של ירושלים שונה, ואין לנכותו אפי' את"ל שמנכים כסויי אופק.

בספר ה"גברשת" מאריך מאוד בפתרון בעיה זו, ומסקנתו הסופית היא, שאע"ג שאת הר הזיתים צריך לנכות, מ"מ אין מנכים את הרי מואב, אלא מתחשבים בנץ הנראה מעליהם, משך כל ימות השנה. טענותיו המיוחדות המתייחסות לאופק י"ם אומרות, כי האופק ישר, דומה לים, מלבד מה שבמציאות הוא אינו מאחר את הנץ בכלל כפי שהראה בחשבונותיו כי אורך חצי היום מהנץ ועד חצות שווה לזמן שמחצות היום ועד לשקיעה בים שבמערב ירושלים.³ משא"כ בהר הזיתים, המסתיר בצילו רק חלק מירושלים וגם זאת רק בחלק מימות השנה (15 מרץ עד 26 ספטמבר) בלבד, ולכן מסתבר לנכותו שכן יש לכולם האפשרות לבוא למקום י"משם אין החמה מוסתרת כלל — בתוך העיר עצמה (היו שהעירו כי דיון זה פשוט ואין בו צורך!). המהר"ל דיסקין הסכים

- 1 עד היום שונים המנהגים בי"ם בקביעת הזמן במדויק. ועי' סכומם במאמרו של הרב דבליצקי ב"שעלי דעת" ע' 42-43. ועי' לעיל פ"ב שיטה ז'.
- 2 בהקדמתו לספר (דף ד-ו) ובשקלא וטריא לפני המהר"ל ד: (דף נ"ח-נ"ט). שאר טענותיו שאינם מיוחדים ליים, כתבנו במקומות המתאימים.
- 3 הוא מאריך בחשבון זה, (דף נ"ו ואילך) ובהקדמתו, ס"ק ג' כתב: "...קו חצי היום תועלתו לדעת עת זריחת השמש ושקיעתה, כי כפי שעור שיש מן האופק המזרחי עד זה הקו... הוא שיעור המרחק ג"כ אשר מקו חצי היום לאופק המערבי... ובעזרה"ת מצאתי ע"י כלי המדידה את הנקודה הראשונה של הזריחה-הנה"ת, עולה ממעל לאופק של הרי מואב הנ"ל מצומצם לפי החשבון של קו חצי היום". וחשבון זה שגנה שכן אם השקיעה בי"ם היא זו שבים, הרי פשוט להוכיח ולהשב כי חצי היום השני ארוך יותר, ולפי"ז אדרבא, יש לנכות את הרי מואב, ועי' לקמן, ובפ"ח.
- 4 ספר ביה"ט, ע' נ"ב.
- 5 כדלעיל פ"ב, הערות 21-19. וחשוב לדעת שאמר בתוך דבריו: "...אבל הרי מואב אע"פ שלפי מראית העין גם הם נר' כמעכבים ומכסים את הזריחה, אע"פ"כ אין צריך

לסברות אילוני. והנה לשיטת הגרא"ז מלצר שגם את הגובה וגם את האופק יש לנכות צ"ע, דאפי"א אם אופק י"ם שונה, מ"מ את העיר עצמה וגובהה יש נכוי כסויי הרים באופק הוא מתוך י"אין סימני שקיעה והנץ מופיעים בכה"ג, מה הדין כאן.

הנרי' כי יש לדון בכך מסוגיא מפורשת ביומא ל"ז: שם שנינו שהלני המלכה עשתה גברשת וזו היתה תלויה על פתח הבית, וכשנצוצות חמה יוצאין הימנה יודעין העם שהגיע זמן ק"ש של שחרית, ובכל הראשונים הדנים בסוגיא זו מפורש שזוהו הנץ ההלכתו, שכן לשיטת ר"ח הסובר, כפי שהביאוהו הראשונים, שתחלת זמן ק"ש של וותיקין הוא בהנץ, עיקר מקורו הוא בסוגיא זו, וכך הוא גם מקור שיטת ר"ת הפוסק להלכה שאין לקרא ק"ש קודם לנץ. וכל הסוברים כדק"ל להלכה, שזמן קריאת שמע של וותיקין הוא קודם לנץ, התקשו בביאור גמ' זו שגרי' מכנה כי זמן ק"ש בנץ עצמו, ותירצו בצורות שונות. מלבד המאירי שכתב שהגברשת הראתה גצוצות שקודם הנץ החמה, כך שהספיקו לגמור ק"ש בנץ. מ"מ לא מצינו מי שיאמר שהגברשת הראתה הנץ מאוחר מדי משום כסוי אופק י"ם או מוקדם מדי מפני גובה י"ם; וא"כ לכא' מוכח מכאן שאין לנכות גובה הרי י"ם ולא את ההרים שבאופק. ובאשר להר הזיתים יש להעיר, כי כפי המצב היום, גובה פני הר הבית הוא 743.7 מ' וגובה הר הזיתים 805 מ', נמצא שההפרש של 60 מ' שביניהם אפשר שכסוהו ע"י תליתה של הגברשת על הבית כולו. שגובהו 100 אמה. נמצא שהר הזיתים לא הפריע כלל לראית הנץ, ואם לא נסמך על המציאות שלפנינו, עכ"פ בנוגע לגובה הר הזיתים ומיקומו, שישתנה אולי, א"כ אין בכלל ראיה לדיונינו כאן.⁶

יחנן לומר שאין מכאן ראיה כלל שאין לנכות את ההרים כולם, וזאת כיון שגובה הרי י"ם המגיע ל-800 מ' בערך, שווה לגובהם של הרי מואב שבאופק, והמרחק בין י"ם למקום ראיית הזריחה נע בין 55 ק"מ לבין 70 ק"מ.

לנכות אודותם מאומה כי רחוקים הם... ועוד, הלא החשבון יכול להכחיש את מראית העין, אבל אין מראית העין יכול להכחיש את החשבון, וגם החשבון האמור נרי' לי שנכון הוא. וע"י הערה 3, וצ"ע, במיוחד משום שיש מסורות אחרות בשמו, בענין זה, הראשונים דנו בסוגיא זו בדיוניהם אודות תפלת וותיקין, בברכות ט: ויומא ל"ז: ודברי המאירי במס' ברכות ט: ד"ה: "ומכל מקום וותיקין".

ישנם פ"י נוספים על מהותה של הגברשת, כאילו הראתה החמה אפי' ביום מעוגן, או שהיתה כה גבוהה שעד שנמרו את ק"ש היה הנץ על הקרקע. וכל זה אינו נרי' מציאותי. (ע"י ריעות האהל וסביב לאהל בהערותיהם על האהל מועד בדין וותיקין). ויש גירי' אחרות בתוספתא זו, שהיו יודעין שחמה זורחת, או כבירושלמי "שורחה חמה", וכלל לא מוזכרת ק"ש. וע"י בשעלי דעת, שהרב ויזר עמד בקצור על הראיה מסוגין.

אם נפרש שעל פתח הבית פ"י מעליה, והיתה גבוהה יותר, אמנם גובהם בספק, וא"כ אין ראיה כלל, אלא שאפי' א"כ, י"ל כמש"כ בפנים.

בתקופות השנה השונות. דבר זה גורם להפרש בין ראית הנץ במציאות לבין הזמן בו היה נר' אלול ההרים כולם (אילו היה הכל אופק מישורי אחד) שאינו גדול מ-2 דק' בערך במשך כל תקופות השנה¹⁰. ולפי"ז יש מקום לומר, שבגלל הפרש קטן זה, לא הקפידו כל כך, ולא עשו אלא את מירב המאמץ לדייק בנץ כפי האפשר, ואין להוכיח מכאן שמי שהאפשרות בידו, או כשהפרש גדול יותר, ובדבר הנוגע לדאורייתא, לא נצטרך לנכות את הגובה ואת האופק. נמצא, שלמעשה אין מסוגיא זו ראייה שלא לנכות הרים שבאופק, דאפ"ל שהרי מואב שאני, ואינה ראייה ג"כ על אי"נכוי גובה שיתכן שלעולם מנכין גובה ואופק, (והרי מואב לא שאני) וא"כ הזמן שווה כמעט, ורק כאן לא היה צריך לחשב זאת¹¹. למעשה, יש מקום לדחיה נוספת, שכן סוגיא זו מדברת עכ"פ רק בנץ והשלכותיו לגבי תפלת וותיקין וק"ש, ושמא אין לנו מכאן ראייה שהנץ והשלכותיו לגבי שעות היום, או סוף זמן דברים שנוהגים בלילה, ג"כ מחושב בלא נכוי הרים כלל, דשמא „ייראוך עם שמש" או זמן שכיבה וקיימת, שאני. וע"י הדיון בסברות אילו בפירק ו.

בדומה לכך יש לדון בראייתו של „ספר הברית" מהגמ' ביומא כ"ח: דע"פ ראיית האור מעל הרי י"ם והרי מואב דנו בביהמ"ק על זמן עלות השחר, וש"מ שאין מנכין הרים כלל; על פי הדברים שכתבנו דבי"ם הזמן שבין ע"ה לנץ שווה לזה שבמישור, נמצא שעלות השחר שם יכול להקבע בראייה שמעל הרי מואב, כיון שהוא נראה בזמן השווה כמעט לזמן בו היה נראה אלולא הרי י"ם ומואב גם יחד.

אמנם יש להביא ראייה ממקו"א: בבראשית י"ט; כ"ג כתיב גבי לוט: „השמש יצא על הארץ", ועל זמן זה שגיגו בפסחים צ"ד: כי הוא הנץ ההלכתי, ופשטות הפס' היא בעלות גוף השמש מעל ההרים ובהראותה לאנשי סדום, וכלש' הירושלמי עם שהשמש נודע לבריות, וכדמשמע בספורנו שם פס' ט"ו המקשר עלית שמש זו לראית השמש שהמלכים משתחווים לה, וע"ע במקורות שבתורה שלימה לפס' זה, ס"ק קט"ו—קיו"ז¹², ונר' משם בבירור שרגע זה הווה את התגלות השמש לעיני אנשי סדום. וכ"כ אצל יעקב בבראשית ל"ב; ל"ב, ויזרח לו השמש", ובפ"י האב"ע נר' שהוא הנץ, ומפשטות הלש' ברור שזרח

10 יתכן והוא משתנה לעיתים בקצת יותר, אלא שהדבר תלוי במקום הראיה מהעיר. תקופת השנה בה השתמשו בנברשת, ועכ"פ הממוצע וודאי שקטן הוא. ואעפ"כ יש לע"י דלכא' לענין ותיקין בו מיירי הכא, נצרכים לדייק מאד, ודו"ק.

11 גם את דברי הגרא"ז מלצר שיש לנכות גובה י"ם יש ליישב דאיהו ס"ל שאין הרי מואב שונים משאר מקומות. ובאשר לשיטת הכני ציון, יתכן דא"ש שכן יש סימני חמה אדומה בעלות השמש מעל הרי מואב.

12 ע"י ח"י רשב"א שבת ל"ד: סד"ה „ואודו לטעמייהו", שהביא ירושלמי זה, ויש שמבארו לגבי ע"ה אבל הירושלמי יליף לה מפס' זה של לוט שוודאי מיירי בהנץ וכ"נ מדרשות נוספות שם, שלא זכו אנשי סדום לראות השמש דמיד אחר שכת' השמש יצא... כת' וימטר ה'... משמע שהשמש באותו רגע נתגלתה, וע"י היטב.

ליעקב במציאות, וע"י גם בתורה שלימה שם, ס"ק קנ"ג—קנ"ה. קודם לכן בפס' כ"ה כתיב: „ויאבק איש עמו עד עלות השחר“, ובכל אילו מיירי כשהאופק המזרחי מוסתר ע"י הרי מואב, ואעפ"כ נחשב זה לנץ ההלכתי. ויותר מזה מבואר בלוט שמהלך ד' או ה' מיל קודם לכן, היה עלות השחר, והגמ' בפסחים מתחשבת בו כע"ה ההלכתי, דמהתם ילפינן שעור הנשף בבוקר, והרי מיירי בלוט שהיה בבקעת סדום העמוקה כ-400 מ' ובמזרחה הרים בגובה של כ-1200 מ' וא"כ האיחור בראיית הנץ ע"י גדול מאוד¹³, ואעפ"כ הוא ההלכתי ושעור זמן הנשף קודם לכן הוא הקובע את ע"ה¹⁴. נמצאנו למידיים מכל זה לכא', כי אין לנכות כסוי הרים באופק, ומ"מ שאת הרי מואב א"צ לנכות, מסיבה כל שהיא¹⁵. וזאת, א"כ, לא רק גבי תפלת וותיקין אלא לכל דיני וחשובי שעות היום וכגמ' פסחים התם, וה"ה כי ע"ה במקום כזה לא משתנה, אלא הוא בשיעור הידוע לנו קודם הנץ, ואף לא ליושבי ירושלים עצמה, בלבד, דאולי שאני, אלא אף ליושבי עמקים וכד', כבקעת יריחו שבה מיירי. ואף במציאות שההרים קרובים כדי מהלך יום א' וגם בהרים ישרים המכסים את כל האופק, תמיד. ולכא' יקשה מאוד על שיטותיהם של הגר"ט, והגרא"ז מלצר, ועוד רבים המסכימים לנכות הרים שבאופק, בכה"ג, וצ"ע.

ויש לדון ולומר, שמא אין הנץ המוזכר בתורה ג"כ אלא ההלכתי, והוא לעולם המחושב אלולא ההרים, וע"י נכויים, זאת על אף מה שהבאנו כדעת נוטה ומלש' הפס' שמייירי ביציאת גוף החמה ממש. או נימא דמ"מ נראתה זריחת החמה על ההרים שבמערב הבקעה, כלי על הרי ירושלים ויהודה, וכפי שהבאנו, י"א שזוהי שפיר הגדרת הנץ להלכה. אבל אין הדברים יוצאים מדי פשוטם (מלבד מה שההרים במערב הבקעה נמוכים מאלה שבמזרחה).
(המשך יבוא)

13 מקום לוט במדויק לא ידוע, ואעפ"כ ע"פ השערה נר' שנתאחר הנץ שם זמן רב מאד. והיה מקום לומר, דקודם מהפכת סדום היתה צורת שטח זה שונה, אלא שכבר מה"ת נר' שהיה שם עמק וכלש' הכתוב: „כל אלה חברו אל עמק השידים הוא ים המלח“ ובלכתו של לוט לשם. כך גם מוכח מדברי ר' חנינא בפסחים צ"ג: „לודי חזי לי ההוא אתרא והוא 5 מילין“ וזה שעור זמן שבין ע"ה לנץ, ע"ש. משמע שפני השטח לא נשתנו מומן בריחת לוט, שקדמה להפיכה.

14 ע"י מש"כ שמציאות ע"ה אכן משתנה לפי הגובה, לקמן פ"ו, הערה 48.

15 או שמא מאכן ראייה, שאין מנכין האופק. ומ"מ דוחק, ולא נראה ליישב ראיות אילו, שתורה כאילו נתכונה לזמן שהוא הנץ ביום, וגם ממש"כ בהערה 12 משמע שלא כאפשרות זו, וז"פ.

ר' שמואל זיינוויל כהנא - פרנקל ז"ל

מלא הין דריש עדיות

ידידנו הג"ר אברהם סופר שליט"א, מו"ל ספרי בית הבחירה ימאירי ועוד, המציא לנו מכתבים אחדים של ר' ש"ן כהנא - פרנקל הכוללים ד"ת. הננו מביאים בזה לדפוס דבריו למשנה ותוספתא דמלא הין פסול מקוה בריש עדיות. ידידנו ר' שלמה גרוסברג הי"ו רשם כמה מלים על חייו ופעלו של רש"פ אשר הננו מעתיקים בזה. - כל ההערות שבגליון המכתב הם מהמל"ד.

ק ל מ ז כ ה נ א

רבי שמואל זיינוויל כהנא-פרנקל זצ"ל נולד בשנת תר"ן בעיר מרמרוש-סיגעט כבנו של הגביר הידוע ת"ח מובהק ומוקיר רבנו, ר' יחיאל מיכל כהנא זצ"ל, בן ר' קלונימוס קלמן כהנא זצ"ל. למד תורה מבאר מים חיים של ישיבת חת"ם סופר בפרשבורג. בשנת תר"ף נשא לאשה את בתו של רבי אברהם פרנקל זצ"ל, מי שהיה נשיא הלשכה המרכזית של הקהילות האורטו-דוקסיות בהונגריה וחבר של ה"בית העליון" במדינה זו. ר' ש. ז. כהנא-פרנקל היה יושב ועוסק בתורה בבית חותנו זצ"ל במשך י"ד שנים. בשנת תרצ"ד התפטר רבי אברהם פרנקל זצ"ל מתפקדו הרם וכל רבני המדינה ופרנסי הקהילות שמכו ידיהם פה אחד לבחירתו של חתנו, בו התאחדו תורה וגדולה במקום אחד, להיות יורשו כנשיא הלשכה המרכזית של הקהילות החרדיות בהונגריה. כאשר עלה הכורת על יהדות הונגריה בשנת תש"ד הצליח ר' ש. ז. כ"פ להסתתר מפני חמת המציק יחד עם רעייתו פרידה ושני בניו, ר' משה צבי ור' קלונימוס-קלמן שיבלחט"א. לאחר שחרור מדינה זו מעול הנאצים, התחיל ר' ש. ז. כ"פ יחד עם חבר עוזריו להקים מחדש את המסגרת של הקהילות האורטודוקסיות בהונגריה, הקים ב"ד מיוחד לתקנת עגונות ודאג במסירות נפש לצרכי הדת של הקהילות. נבחר גם לעמוד בראש הקהילה האורטודוקסית של עיר הבירה בודפשט, שנשארה יחסית איתנה אחרי השואה. בשנת תש"י אילצה הממשלה הקומוניסטית של הונגריה ליצור מסגרת אחידה לכל הקהילות במדינה ובזה בוטלה למעשה העצמאות של הקהילות האורטו-דוקסיות, למענה לחמו גדולי יהדות המדינה 80 שנה לפני כן. בסתיו שנת תש"א עזב ר' ש. ז. כ"פ את הונגריה והשתקע עם משפחתו בניו-יורק. שם חי חיי צנע ועסק בתורה עד יום פטירתו, שלהי שנת תש"ל.

**
*

א. תוספתא עדיות פרק א' (הוצאת צוקרמנדל ע"פ כ"י ערפורט) ז"ל:
הלל אומר מלא הין מים שאובין של שנים עזיר לוג פוסלין את המקוה.
שמאי אומר מלא הין מים שאובין של שלשים וששה לוג פוסלין את המקוה

וכו'. סגנונה של התוספתא אינו מתאים בכמה פרטים חשובים ללשונה של המשנה עדיות (פ"א מ"ג), עיי"ש.

דבר אחד איני יכול לפרשו בשום אופן. ידוע הוא, ואין בזה שום מחלוקת, ש"ב לוגין הם היו אחד, אבל שיהיו שלשים וששה לוג בהין אחד, זה לא שמענו מעולם. ואיך יתפרשו דברי שמאי שמלא היו של שלשים וששה לוג פוסלין את המקוה? אתמהא!

והנה העירגני הג"ר אברהם סופר שליט"א לדברי ר"ח בפסחים קט ע"ב³, וז"ל: כדתנן הלל אומר מלא היו מים שאובין פוסלין את המקוה, וכמה שיעור

1 בדפוסים שלפנינו: של שנים וששה. ובכ"י ווינה (וע"פ צוקרמנדל ותוספת ראשונים): שנים וששה.

2 אמנם כבר הי' מי שאמר כן. ע' ערך מלין לר"ח שעפטיל ערך היו שח"א רצה לקיים גירסת התוספתא ולומר ש'ש גם היו של ל"ו לוג. וע' לקמן הערה 10. וח"א זה הוא כנראה המובא בפיה"מ לרמב"ם לפ"א דעדיות מהדורת ד"ר מ' ברמן (ברלין 1897) עמ' 17 הערה 40. ובעקבותיהם פירש כן ר"ח אלבק בפיה"מ שלו עמ' 475. אמנם לפי המובא להלן מגירסת הגאונים בתוספתא אין מקום לכך, ובעדותו של בעל ערך מלין שלא מצינו בתלמוד מידות שונות בהין. אמנם בהגהות צפת פענח לעדיות נרשם (למשנה בעדיות) ע"פ התוספתא דגם מידה של שמאי היתה נקראת היו. וציין גם לר"ף ערבי פסחים — ע' הערה 3.

3 לדברי ר"ח אלה העיר כבר בערך מלין שם. והביא גם דברי בה"ג (מהדורת ר"ע הילדסהימר ברלין, עמ' 624): דתנן הלל אומ' מלא היו מים שאובין פוסלין את המקוה. ומה היו י"ב לוג. ושמאי אומר' תשעת קבין שהן (ל"ג) [ל"ו] לוג. — ומה שתיקן "ל"ג" ל"ל"ו" הוא ע"פ הג"ד ד"ו (וויז דף ט"ו ע"ג). וע' גם ברי"ף לפסחים ק"ט שמביא ממש לשונו של ר"ח וגם שם כתוב: דתנן.

והנה אף שבה"ג ור"ח ורי"ף כתוב דתנן ולא דתניא אין לומר שמתכוונים ללשון המשנה עדיות פ"א מ"ג, שבמשנה לא נחית כלל להסביר כמה לוגין יש בשיעור שניתן ע"י הלל ושמאי בהין; לעומת זאת בתוספתא מתרגם לשון היו ללוגין. ויש לומר שכתבו דתנן כיוון שציקר לשונה של תוספתא הוא במשנה ואין בתוספתא אלא הוספות עליה ואותן הוספות מביאים מלשון התוספתא, ומלשונם משתמע נוסח התוספתא כאמור למעלה. וע' כללי התלמוד בדברי הרמב"ן לר' שרגא אברמסון כלל 41—40; ומשום דציקר ברייתא זו שנוייה במשנתנו קאמר כגמרא תנן, וכיוצא שם בתלמוד הרבה (רמב"ן

לשבת מ"ח ע"ב). וע' גם אפשטיין: מבוא לנוסח במשנה עמ' 814 מעוד ראשונים. וכבר הערנו בחקר ועיון (ח"ב עמ' קנט הערה 3) שאין לציין ולהבריל תמיד בשימוש לשון הראשונים בין לשון "משנה" ללשון "ברייתא". ושם הערנו גם בקשר לשימוש בלשון "נן" ו"תניא". ולמה שצויין שם יש להוסיף עוד לע' ביש סדר למשנה למעשרות פ"ג מ"י. ומלאכת שלמה חלה פ"א מ"ג. וכן ע' יומא ו' סע"א שמקשה ממשנה בזבין ובתוס' ד"ה סיפא: פריך לה מברייתא. ותוס' ד"ה אלא: ושמא בסיפא דברייתא. וע"ש במהרש"א ושיח יצחק. וע' יומא כ"ט ע"ב רש"י ד"ה הוא תני לה, שכתוב: מתניתין, וכוונתו לברייתא, וכן ציין בגליון: צ"ל מתניתא. וע' ריטב"א יומא נ' ע"א שהגיה

ההין שנים עשר לוג. ב"ש אומר תשעה קבין שהן ל"ו לוג. אלמא קב ארבעת לוגין הוא וכו'. הרי שלרבנו חננאל היתה גירסא אחרת בתוספתא, אע"פ שאינו מביא בפירוש שהוא מצטט את לשונה של התוספתא וגם אינו כותב „כדתניא“ אלא „כדתנן“. ויש לי ראייה לזה. יעוין במס' שבת דף טו ע"א בדברי ר' נסים גאון שכותב: דתניא הלל אומר מלא הין מים שאובין פוסלין את המקוה, וכמה הין ר"ב לוג. שמי אומר ט' קבין שהן ל"ו לוג. ע"כ. הרי שר' נסים גאון שמביא את התוספתא בעדיות, בלשון דתניא, כותב ששמי אומר ט' קבין — ולא מלא הין. ודבר ברור הוא שגירסתו של רב נסים גאון היא מקורו של רבנו חננאל.

[אגב: רואים אנחנו גם מדברי רש"י שבת טו ע"א (ד"ה שני גרדיים) שהיתה לו גירסא אחרת בתוספתא, שמביא בשמה „שלא ימנע אדם עצמו מבית המדרש“, שזה אינו נמצא בתוספתא שלפנינו — עיי"ש במהרש"א שכותב על דברי רש"י: לא מצאתיו שם במשנה ולא בגמרא ירושלמי, אבל בתוספתא בעדיות איתא, ע"ש. מדבריו אלה נראה ג"כ שהיתה לפני המהרש"א הגירסא של רש"י ולא הגירסא שלנו⁴].

מכל הנאמר ברור הוא שלשונה של התוספתא לפי גירסתנו אינה מדוייקת.

ב. בהבנת לשון המשנה עדיות פרק א משנה ג⁵ נתחבטו המפרשים (רש"י שבת טו ע"א כתב ב' פירושים⁶, הרמב"ם בפירוש המשניות ג"כ כתב ב' פירושים אחרים⁷, המובאים ג"כ ע"י הרב ברטנורא במקומו⁸). ולאחרונה

„דתניא“ במקום „דתנן“ שלפנינו „דמתניתא היא“. ועיי"ש בגליון רי"ב שהגיה, ובמצפה איתן ליומא נ"ה ע"ב כתב דאין צורך להגיה. ועי' גם תוס' יומא נ"ג ע"א ד"ה שלא ומה שתמה עליו בתוי"ט תמיד פ"ו מ"ג, ועיי"ש בלקוטים משי למורא, וכן ע' בשיח יצחק. ושם מוכח דברייא היא ע"פ השקלא וטריא שבתוס'. ועי' ב"מ ג' ע"ב ד"ה מה אם ירצה, כדתניא בפרק אמרו לו, ועי' במהר"ם ובמהרש"א שגרסו בתוס' דתנן: ועי' בשיטה מקובצת ד"ה אשם: דאברייא סמכי... מדנקט תנא כברייתא. ועי' באריכות אפשטיין: מבוא לנוסח המשנה עמ' 811 ועמ' 814 וכו'.

4 ועי' בבית הבחירה למאירי לעדיות פ"א מ"ג ובהערת ר"א סופר שם עמ' 179 הערה י"ג ובתוספת ראשונים לעדיות עמ' 181 המשערים שכל זה היה לפני רש"י במשנה.

5 וז"ל: הלל אומר מלא הין מים שאובין פוסלין המקוה אלא שאדם חייב לומר בלשון רבו.

6 רש"י פירש: שחייב אדם כו' — כלומר הין אינו לשון משנה אלא לשון תורה, אלא כך שמעה מפי שמע"י ואבטליון. ורבותי מפרשין [בלשון] משה רבינו. ולבי מגמגם. שהרי בכמה מקומות לא הקפיד על כך.

7 בפיה"מ המודפס: שמעיה ואבטליון הם רבותיהם של שמאי והלל כמו שמבואר אבות

(פ"א מ"א), והיו גרים, ונשאר בשפתם לעגי שפת העכו"ם והיו אמורים אין במקום הין.

והלל היה אומר כן מלא אין כמו ששמע מהם. והוא מה שאמרו רבותינו ז"ל חייב אדם

לומר בלשון רבו. ויש מי שקורא מלא הן מלא הין. ואומר שהשינוי כאילו הוא בין הן

להין, והקריאה הראשונה הוא שלמדתי מאבא מורי ז"ל שלמד מפי רבו ורבו מפי

רבו ז"ל. ע"כ.

ביאורי הגר"א במקומו שמקשה על פירושו של הרע"ב קושיות חזקות ומדקדק שהמלה „מלא“ היא מיותרת לגמרי לפי דבריו, והוא מפרש את תפקידה של המלה הזאת בטוב טעם ודעת⁹. ואולי יש להעמיס את דברי הגר"א בלשונו של הרמב"ם (דו"ק). אולם כל המפרשים הנ"ל קיבלו ליסוד שהלל שמע מפי שמעי' ואבטליון, את המשנה הזאת וסגנונה, והלל מסר את המשנה וסגנונה כפי ששמע מרבותיו שמעי' ואבטליון בהתאם עם הכלל שחייב אדם לומר בלשון רבו, אעפ"י שהסגנון קשה מאד מכל הצדדים. — וראיתי בספר דורות הראשונים של הרב הלוי (חלק ראשון כרך שלישי פרק כב עמ' נד) שמביא גם הקושיות של הגר"א ועוד קושיות אחרות על פירושה של הראשונים, ותמצית דבריו, שאפי' אם נסבול את כל התמיהות כולן ברור הוא ומפורש בהמשנה עצמה שדברי הלל אינם מפי שמעי' ואבטליון שהרי נאמר בה מפורש באו שני גרדיים משער האשפות שבירושלים והעידו בשם שמעי' ואבטליון שלשה לוגין פוסלין את המקוה, וקיימו חכמים את דבריהם, והרי הלל אמר „היין“. ואולי במקום אחר הי' דרך לומר שהלל טעה ולא דק בדברי רבותיו אבל אי אפשר לומר כזאת במקום הזה בעת שדקדק כל כך בלשון המשנה ובסגנונה ששמע מרבותיו למסור את הענין בלי שום שינוי, והחכמים קיבלו את שמועת שני הגרדיים שאמרו בשם שמעי' ואבטליון שג' לוגין פוסלין את המקוה. — הקושי' הזאת הוא באמת קושי' עצומה ולכאורה אין לה פתרון (כדי שלא נעשה את הראשונים הנ"ל ח"ו כטועים בדבר משנה חשבתי לחומר הנושא, ששמעי' ואבטליון חזרו מדבריהם ששמע הלל מהם ופסקו לאחרונה שכבר ג' לוגין פוסלין את המקוה, אבל דא עקא שלפ"ז שמעי' ואבטליון השתמשו בלשון היין בעת שמסרו את המשנה להלל, ובעת שמיעת הגרדיים שינו מכל וכל את לשונם על ג' לוגין ולא על רביעית ההיין ואיך אפשר לומר שנים הפכים בנושא אחד?¹⁰

אמנם במהדורת ר' יוסף קאפח: „ונשארת בלשונם עלגות הגוים והיו אומרים במקום מלוא היין מלא (למ"ד בפתח) היין, והיה הלל אומר כך מלא היין כמו ששמע מהם... ויש מי שקורא מלוא היין ואומר כי השינוי היה בין היין וחין... וע' בתשובות הגאונים מהדורת ר"ש יוסף (ירושלים תש"ב) עמ' 160 בפירושים המובאים שם מספרות הגאונים וכן מלא היין דלא לימא מלוא, לישא דבבלאי. והרמב"ם הרי העיד שפירושו הראשון הזה הנו קבלת אביו מרבו ורבו מרבו.

- 8 כלומר הר"ב הביא פירוש ראשון של רש"י ופירוש ראשון של הרמב"ם כפי שהוא במודפס.
- 9 הגר"א מפרש כפירושו הראשון של הרמב"ם (כבדפוסים) שרבותיו של הלל בטאו „אין“ במקום „היין“. ובכדי שלא יטעו בדבריהם ויחשבו שהכוונה לאין (בצירה) הקדימו לה המלא „מלוא“. והלא אף שביטא אל נכון היין המשך בדרך רבותיו להקדים „מלוא“ למלה „היין“.
- 10 ג"ל דאין בזה תימה כלל, שהרי לא על הגרדיים נאמר שדקדקו לומר בלשון שמעי' ואבטליון אלא על הלל וגרדיים השתמשו בלשונם הם. ובעיקר הדבר קושיא זו קשה אולי לפירושו של הגר"א; לפירושו של רש"י והרמב"ם אפשר לומר שהלל ושמאי

על יסוד הקושיות הנ"ל, אשר לפי ר"י הלוי אין עליהן תשובה, בא בעל הדורות הראשונים לידי פירוש חדש, והוא: שהלל למד בגדלותו גם משמעי' ואבטליון, אבל המשנה הקבועה דלשונה בכל יסודותי' וגדרי פירושי' זה למד כבר הלל לפני רבותיו בבבל, ומהם קיבל הנוגע לדברי משנה זו. הוא מאריך שם ועיקר חידושו הוא, שידוע שהמדות בארץ ישראל נשתנו ממדבריות לירושלמיות ומירושלמיות לצפוריות, וחוצ' לזה גם כל המדות האלה כולם לא הלכו כי אם בארץ ישראל, אבל לא בבבל, ומביא לזה ראי'. תמצית דבריו הוא שכדי שלא יטעו בדבריהם בחרו שם בבבל בדבר הידוע לכל ומדה מוסכמת, היינו הין, האמורה בתורה, והלל אף שדבריו אלה אמר בארץ ישראל בכל זאת נשתמש הוא גם שם בסגנון של רבותיו בבבל, מפני שחייב אדם לומר בלשון רבו. אבל דעתם של שמעי' ואבטליון לא היתה כן רק כמו שמסרו שני הגרדיים, שג' לוגין שאובין פוסלים את המקוה, וקיימו חכמים את דבריהם. וע"י ברור זה נפלו הקושיות מאליהם, עיי' באריכות. הדברים הם קלורין לעינים, אעפ"י שעומדים בניגוד לדברי הראשונים.

— אם כנים דברי הדורות הראשונים יש לפענ"ד להביא ראי' לדבריו מסיומה של התוספתא הנ"ל וז"ל: „אלא מה אבות העולם לא עמדו על דבריהם במקום שמועה על אחת כמה וכמה שלא יעמוד אדם על דברו במקום שמועה“. והוא: בשלמא לדברי ר"א הלוי שהלל לא קיבל משנה זו משמעי' ואבטליון רק מרבותיו בבבל, אתי שפיר ששמעתו אשר שמע הוא אינה עומדת נגד השמועה ששמעו שני הגרדיים מפי שמעי' ואבטליון גדולי הדור, אבל אם נאמר שגם הלל שמע משמעי' ואבטליון מדוע אינה עומדת שמועתו של הלל נגד השמועה של שני גרדיים? אתמהא!

פשטו של הדורות הראשונים מיישר את סגנונה של המשנה על הצד היותר טוב. אבל אינו מתרץ את הפרט החשוב מדוע השתמינו במשנה במלה „מלא“ קודם המלה „הין“ ללא צורך? [אגב, יעוין בהגהות הגאון מהר"ץ חיות למס' שבת טו ע"א שמוסיף על דברי הגאון מווילנא וז"ל: „אף שמצינו הרבה פעמים בשיעורי חז"ל דנקטו לשון מלא“ כמו מלא תרוד רקב, הנה בדבר שיש לו גודש וכו' משא"כ בדבר לה אכרו שם חז"ל דלית לי' גודש"י]. בעת קריאת מאמרו של בעל דורות הראשונים נזכרתי מה ששמעתי לפני כמה שנים בשם ר' יוסף שלעזינגער ז"ל הידוע נפלא ואמיתי, (גיסו ר' שלמה זלמן אולמאנן ז"ל מגראסווארדיין רשם את החידושי' של גיסו הנ"ל בחז"ת שלו) והוא: בכל מקום שהדיבור הוא בתוה"ק מחלק של מדת ההין התרגום מתרגם את המלה הזאת במלה ארמית „הינא“. לדוגמא שמות כט מ

אמרו בענין שיעור פסול המקוה את דעת עצמם ולא דעת רבותיהם. אלא שהלל השתמש לציון השיעור בלשון רבותיו, לשון בו הם ציינו את השיעורים. ורבותינו הכריעו כדעת שמעי' ואבטליון (אשר עדות עליה קבלו מהגרדיים) נגד דעתם של הלל ושמאי. וכבר כתב כן בערך מלון שם. ודחה דעת המפרשים כי הלל ושמאי השתמשו במידת הין ששמעו מרבותיהם וחלקו בכך מה היא גודל ההין — ע' לעיל הערה 2.

רבע ההין לשון התרגום: = רבעות הינא. במדבר טו ו שלישיית ההין התרגום = תלתות הינא, במדבר טו ט חצי ההין התרגום — פלגות הינא. וכן בכל המקומות בתורה"ק בלי שום יוצא מן הכלל. לעומת זה אם המדובר הוא מהין שלם בשמות ל כד ושמן זית הין התרגום = מלא הינא, ביחזקאל מה פסוק כד ו"מו ה, ז, יא, ושמן הין לאיפה התרגום = מלי הינא (הין שלם אינו נמצא בכל התנ"ך יותר מאלה אשר רשמתי). מו"ה יוסף שלעזינגער בא על יסוד זה לידי מסקנא שכפי הנראה היה תרגומו של הין שלם בלשון ארמי „מלי הינא“, והביא כעין דוגמא מלשון אשכנז שאומרים תחת „ליטער“ ליטערפאלל“, ודפח"ח י"י.

ועל יסוד החידוש הזה אמרתי בעת שראיתי את דברי דורות הראשונים לאחר כמה שנים שהלל קיבל את המשנה בבבל אשר שם היתה הלשון המדוברת לשון ארמית וע"כ השתמשו רבותיו שם במלה „מלא“. והלל לא רצה לשנות את הסגנון גם בארץ ישראל להסיר את המלה הזאת שאינה נחוצה בא"י, מפני שחייב אדם לומר בלשון רבו (המלות מלי הינא קיבלו בא"י צורה עברית „מלא היין“). וממילא יכולים אנחנו להשתמש בתירוצו של רי"א הלוי לא רק בנוגע למלת הין אלא גם ביחס להמלה „מלא“ ודו"ק.

11 רעיון זה מצאנו ביסודו כבר בלחם ושמלה לר' ב"צ יהודה ברקוביץ (ווילנא תרט"ו) לשמות ל' כ"ה, עיי"ש. וע' גם בערך מלין הנ"ל. וב"הדרום" י"ג (ניסן תשכ"א) הביא ד"ר היימן את דברי רי"א הלוי והוסיף מדיליה הדיוק מת"א מלא הינא והשווהו ללשון אנגלית — glassfull, cupfull.
אנגלית — Glassfull, cupfull.

והננו רואים עוד דבר פלא: בארץ ישראל בוטחים בנסים, שנוכל לעמוד אפילו נגד ריבוי שונאינו, ואפילו כאלה שלא זכו לאור האמונה והמה תועים בדעות; אם כן בטחון זה מנין? אלא שזו היא מברכות הארץ אשר ברכה ה'.

הרב אליהו אליעזר דסלר זצ"ל: מכתב מאליהו, כרך ג' עמ' 196.

הדיין ר' נתן מאלטונא חתנו של ר' יחזקאל קצנלנבויגן, וחבורו

על בני משפחתו של ר' יחזקאל קצנלנבויגן, בעל שו"ת כנסת-יחזקאל¹, אין ידועים לנו פרטים רבים. בספרו אוה-למושב, מונה דוקעס ששה ילדים שהיו לו, מהם אחד שנפטר בילדותו. ואלו צאצאיו הקיימים עפ"י מה שמוסר דוקעס²: „1. מהור"ר דוד קצינעללבויוגן אב"ד דק"ק קידאן. 2. הרב מהור"ר יעקב קצפגן. 3. מהור"ר פייבל (מעמורבוך דקהלתו). 4. אשת הגמ"ה יעקב הלוי שור אב"ד דק"ק קראז³. 5. מרת מירל אשת מוהר"ר יצחק בן מהור"ר ישראל אב"ד דק"ק הענוי".

והנה, אגב בדיקת מספר כתבי יד שענינם פירושי סוגיות בסדר קודשים, הזדמן לידי צילומי של כ"י לוגדון OR 10028 (גסטר 505), שמספרו במכון לתצלומי כתבי יד שליד בית הספרים הלאומי בירושלים: ס' 7101, ובסופו נמצא קולופון בוו הלשון:

„זה הספר חבר הגאון הגדול המפורסם בדורו אב"ד מהרר"ר נתן דיין דק"ק אלטונא חתן אב"ד ור"מ מהרר"ר יחזקאל ז"ל אב"ד ור"מ דג"ק אה"ו יע"א מבית קצנאלנבויגן".

לפנינו, איפוא, חבור שנכתב ע"י ר' נתן, חתנו של רי"ח קצנלנבויגן, שעל קיומו לא ידענו עד כה. שהרי דוקעס פירש בשמות שני חתניו של בעל כנסת-יחזקאל, ואיש מהם אינו נושא את השם נתן.

ישנן שתי אפשרויות: או שאחת מבנותיו הנ"ל התאלמנה ונשאה בשנית לר' נתן⁴, או שהיתה לו לרי"ח קצנלנבויגן בת שלישית עליה אין יודעים דבר⁵.

ראויה לציון היא העובדה שבספרו השני, חכמי-אה"ו, בו מונה דוקעס רבנים, דיינים ופרנסים ששימשו בג' קהלות, לא נזכר כלל דיין ששימש

1 שימש כאב"ד דג' קהלות אה"ו (אלטונא, המבורג ווונזבק) במשך 36 שנים עד פטירתו בשנת תקט. ראה מליציאש, כרך א, כג בתמוז, סי' שלא, וביתר פירוט: דוקעס, אוה-למושב, עמ' 21–27.

2 עמ' 26–27.

3 אולי הוא הדיין ר' יעקב שור הנזכר בבוכר, אנשי-שם, סי' רס.

4 ביחס לאפשרות זו יש להעיר שר' יעקב עמדן כתב במגילת-ספר, עמ' 134: „כי הבנות שהשיא (רי"ח קצנלנבויגן) מתו בחייו איזה שנים אחר נישואיהן", ועפ"י ידיעה זו יש לפקפק אם אמנם אחת מבנותיו נישאה בשנית.

5 ואין להתפלל על כך, שכן גם על אחד מבניו — פייבל, אין אנו יודעים אלא מאיזכורו פעם אחת ויחידה במעמורבוך של קהלתו, כאמור לעיל בשם דוקעס. מקומו המדויק של איזכור זה הוא בדף 28a של המעמורבוך שצילומי בארכיון המרכזי לתולדות ישראל בירושלים וסימונו: ahw 67.

כאלטונא ונשא את הישם נתן, אשר ניתן לראות בו את חתנו של ר"ח קצנלנבויגן. אבל כידוע אין הרישומה הזו כמיצה, וברור שהיה דיון או דינים ששמש היה נתן, שכן במעורבות הנ"ל של ג' קהלות נזכר בשלושה מקומות דיון הנושא את הישם נתן, אבל אין סימן הקושר את ר' נתן זה, או אחד מהם, בבחו של ר"ח קצנלנבויגן.

על אישיותו ומעמדו של ר"ח קצנלנבויגן, כותב ר' יעקב עמדין בס' מגילת-ספר (עמ' 128): „משפחת מה"י הק' הגדול ר"מ ר' נתן שיסדו הקהלה באלטונא". הקיצור: „מח"י כונתני: מחותנו של ר"ח קצנלנבויגן. והנה, ידועים לנו שמות כמה ממחותניו של ר"ח קצנלנבויגן שעמם עמד בקשרי תשובות שנדפסו בשו"ת כנסת-יחזקאל, ואיש מהם אינו נושא את הישם נתן. בס"י לו נזכר מחותנו „הרב הגדול... מהור"ר מאיר". בס"י סג—סד נזכר מחותנו „הרב המאור הגדול המופלא... אב"ד ור"מ כמוהר"ר שלום" מבירז' ובס"י ק נזכר מחותנו „הרב המאור הגדול פ"ה כמוהר"ר משה". בספר אוה"ד למושב נזכר, כאמור לעיל, מחותנו מהור"ר ישראל אב"ד דק"ק הענוי. נותר לנו, איפוא, רק עוד מחותן אחד שלא ידוע בשמו, ויש מקום להשערה שזהו אביו של חתנו ר' יעקב הלוי שור, שכן אילו היה זה אחד מאלה הנזכרים בתשובותיו הנ"ל, היה מצורף לשמו גם „הלוי". מטעם זה יש לפקפק גם בזהויו של ר' נתן הנזכר במגילת-ספר כאביו של ר' יעקב הלוי שור.

לכן עלה בדעתי שיש סיבוש הוא שנפל במגילת-ספר, ובמקום „מח"י", המתפרש כמחותנו של ר"ח קצנלנבויגן, צ"ל: „חתנו". בדקתי בתצלום כה"י היחיד של מגילת-ספר המצוי במכון לתצלומי כ"י הנ"ל, והוא כ"י בודלי 1723/2 שמשפרו: ס' 17754, ועל פיו הודפס הספר עצמו, והנה בעמ' 179' של כה"י במקום השצריכה להמצא המילה המבוקשת, מצוי קיצור לא ברור שיתכן וכתוב בו: „חתי", דהיינו חתנו. אבל אני מעלה השערה זו בזהירות רבה, מאחר ואין הדבר ברור לחלוטין.

הרבה לא עלה בידנו לברר אודות ר' נתן דגן, וראוי למסור מה כולל חיבורו. ובכן, כה"י שלפנינו כולל הערות וחדושים על סדר קודשים, כולל המסכתות: זבחים, מנחות, חולין, בכורות, ערכין, מעילה, תמיד, כריתות ותמורה, וכן מסכת גדה מסדר טהרות. ואולם הדף הראשון של כה"י הוא סוף מסכת שבועות ובסיומו נכתב: „סליק מסכת שבועות. בעזרת אלקי המושעות. סליק סדר גזיקין". ובסוף מסכת גדה נכתב: „סליק מסכת גדה... וסליק ארבע סדרים... ויוכני ללמוד וללמד לשימור ולעשות אותי ואת זרעי וזעי לדור דורים...". מסתבר איפוא, שפרט לידוע לנו מתוך כה"י הזה, כלל החיבור גם את סדר נשים, הקודם לסדר גזיקין.

- 6 בעמ' 23, 25a, ו' 26a.
7 ראה חתימת השאלה בס"י סד: יש לזכור שמקום רבנותו הקודם של ר"ח קצנלנבויגן היה בקידאן וברז, שם נתקבל לאב"ד ור"מ בשנת תס"ד. ראה אוה"למושב, עמ' 21.
8 ראה מגילת ספר, מהדורת דוד כהנא, ורשא תרגו, עמ' iv להקדמה.
9 יש ללמוד מכאן שר' נתן הותיר אחריו צאצאים.

על ספרים ועל סופריהם

ד"ר מרדכי ברויאר

דיני המאכלות בהלכה ובמחשבת היהדות

היצירה הספרותית בת דורנו בתחום ההלכה עשירה במקום אחד ועניה במקום אחר. עשירה — בחידושי תורה בדרך הפלפול, בתשובות על שאלות בהלכה העולות ממציאאות החיים המשתנה תדירות, במהדורות חדשות של חיבורים המוצאים מן הגניזה שבכתבי היד, ובמפעלי איסוף, ליקוט וסידור של אוצר ההלכה. הצד השווה שבכולם הוא שהם מיועדים אל חוגי הלומדים והלמדנים. אך דורנו עני בספרי דינים השווים לכל נפש בישראל, הצמאה לדעת אורח חיי התורה על פרטיהם ודקדוקיהם, ולא החיים כפי שהיו בימי בעל חיי אדם, קיצור שולחן ערוך, משנה ברורה או בן איש חי, אלא חיים שלנו, היום. ועוד יותר מזה דורנו עני בחיבורים הזמקרים את לב הקורא לא רק אל גופי המצוות אלא, יחד עם זאת, גם אל שורשיהן הרעיוניים. מימי ספר הרוקח וספר החינוך ועד לימי ספר חורב העניקו לנו גדולי ההלכה והמחשבה בישראל ספרות עשירה של חיבורים כאלה, והעובדה שזו כמה דורות נותקה שרשרת מפוארת זו, מסימני התקופה היא, תקופה שבה שוב אין רוב המהברים התורניים כותבים את חיבוריהם אלא בשביל היושבים באוהלה של תורה.

לפיכך נחזיק טובה מרובה להרב־הדיין ד"ר ישעיה ישי הכהן גרינפלד שליט"א בלונדון, אשר זיכה את דורנו בספר רב היקף ועשיר תוכן*, שבו הלך בעקבות קדמוניו ושילב הלכה פסוקה עם טעמי המצוות, תוך התייחסות תדירה אל מציאות חיי העידן שלנו. הספר מלא וגדוש למדנות נדירה, ועם זאת כתוב בצורה ובסגנון העשויים להגדיל תורה ולהאדירה בחוגי הלומדים ובעלי־הבתים כאחד.

חידושיו של הספר מרובים הן במבנהו והן בתוכנו. שמו בעברית: דיני המאכלות בישראל, אולם יריעתו של המחבר רחבה הרבה יותר מאותו חלק של ההלכה הידוע בספרותנו בשם „מאכלות אסורות“. הכרך הראשון מוקדש, לכאורה, ל„דיני המאכלות האסורות והמותרות, ובייחוד הדינים הקשורים בבשר ובמוצרי הבשר“, אך יש בסופו קטע על איסור סתם יינם ופרק גדול על דיני חמץ ומצה! עוד יותר מפתיע הוא הכרך השני: „דיני המאכלות הקשורים בצמחים ובירקות, ובייחוד הדינים הקשורים בתוצרת החקלאית של ארץ־ישראל“ (העתקתי בתרגום מילולי, במתכוון). הנה, בין הפרקים הדינים באיסור אכילת תרומות, ערלה, חדש וכיו"ב אתה מוצא קטעים מקיפים על דיני מעשרות, כלאים (וכלאי בגדים בכלל!), חלה, לקט־שכחה־ופאה וביכורים,

* The Jewish Dietary Laws. The Soncino Press London / Jerusalem / New York 1972.

והפרק המרכזי שבכל הכרך דן בידיני שמיטה ויובל — הכל במסגרתו של ספר המוקדש לדיני מאכלות! יהודי נועז, לכאורה. אולם המעיין יגלה בנקל את הקווים האחידים שבמשנת המהבר, קווים הכורכים יחד נושאים בהלכה שהם בעצם מין בשינוי מינו, אבל מצטרפים למסכת אחת של מצוות בעלות מטען מחשבתי אחיד, והוא: הכרת האדם בריבונות ה' על עולם ומלואו והשתעבדות האדם לריבונות זו בכל חייו החומריים. הכרה זו והשתעבדות זו הן הערובה היחידה לקיום עם ישראל, והמהבר כותב בפתיחת ספרו: „בחרתי את דיני המאכלות... מפני שיש להם משמעות מיוחדת לגבי קיומו של עמנו” (כרך א' עמ' 4). משמעות זו אינה מתבטאת רק בתחום ההכרתי, אלא בתחום המוסרי. הצד השווה שבמצוות הכרך הראשון הוא, לדברי המהבר (א', בהקדמה), שהן עשויות למנוע מן הגוף הישראלי להיעשות כלי פחות מסוגל לקיים את חוקי המוסר, ושכרך השני — שהן עשויות ליצור בקרבנו ערכים מסוימים שבמוסר ושברוח.

עם זאת יש לומר שבמרוצת דיונו מתגלה גישתו של המהבר אל טעמי המצוות כאקלקטית למדי. בניסוח התכניתי של עקרונותיו בתחום זה, שאת תמציתו הבאנו זה עתה, בולטת הזיקה אל התפיסה המוסרית-פזיולוגית בטעמי המצוות, שיסודה הוא ההנחה בדבר הקשר שבין הגוף, הנפש והנשמה (ועי' ביחוד א' 9 ואילך; ב' 1 ואילך). אף-על-פי-כן מצויים בספר הסברים לרוב, שמוצאם בתפיסות אחרות בטעמי המצוות, כגון התפיסה המיסטית-קוסמית-קבלית (למשל טעם מצות כלאים — ב' 45 ואילך), התפיסה המיסטית-מוסרית-חסידיית (למשל טעם ביעור חמץ — א' 177) והתפיסה ההכרתית-חינוכית (למשל בקשר למשמעותם של דיני בשר בחלב — א' 115 ואילך). ולא די בכך, אלא בנספח לכרך הראשון מרחיב המהבר את הדיבור על טעמי איסור חלב ודם בהגותם של גדולי המחשבה היהודית בימי הביניים.

יריעתו של המהבר רחבה, אפוא, ורבת גוונים גם בתחום הסברת טעמי המצוות. מכל מקום ניכר פה ושם שהמהבר מעדיף תפיסה זו או אחרת על פני חברתה. אף-על-פי שהוא מביא את דברי ר' אהרן הלוי ור' בחיי בן אשר על הטעם הרפואי שבאיסור ערלה (ב' 39, ותמוה שלא הביא דברי הרמב"ן, מורו של הרא"ה, בפירושו על ויקרא יט, כג. ונראה שטעות יש כאן, והמהבר התכוון לבעל ס' החנוך שאיננו הרא"ה), הרי בכמה מקומות הוא מסתייג מפורשות מכל נסיון להסביר את טעמי המצוות על יסוד גישה היגיינית (א' 13, 31). מאידך ניכרת בכל הספר השפעתו של ר' שמשון רפאל הירש, שהמהבר הוא אחד מגדולי המבינים במשנתו ומפיציה בדורנו. השפעה זו בולטת לא רק באותם המקומות המרובים, שבהם מזכיר המהבר את רש"ה במפורש (עי' למשל הסברת מושג הטומאה, א' 15; בכרך א' בזכר רש"ה יותר מהרמב"ם), אלא ביחוד במקומות שבהם מרצה המהבר את דעתו וגישתו ללא זיקה מפורשת אל דעת אחרים (כגון א' פרק 2: „גישת התורה אל המאכלות”, וגם כאן נזכר רש"ה בדרך אגב בעמ' 29). אפילו סגנונו של המהבר מושפע לעתים מניסוחיו של רש"ה, כגון בעמוד הראשון של הפרק הראשון: „עלינו להכניס את צעירינו וצעירותינו החושבים אל הרעיונות

המונחים ביסודן של מצוותינו" (והשווה לשון דומה בשער הספר הורב לרשר"ה, ושמא כוונת מתכוון יש כאן?). דוקא משום כך מרשימים אופקיו הנרחבים של המחבר, שהוא בן בית במשנת הזוהר והקבלה לא פחות מאשר אצל הרציונליסטים שלנו בימי הביניים ובדורות האחרונים.

כאמור, מוקדש כל הכרך השני של הספר למצוות התלויות בארץ, ודומה שיש לראות בכך אחד ההישגים העיקריים של המחבר. בצדק מלא טוען הרב גרינפלד בהקדמה לכרך זה, שספרו הוא הראשון הודן במצוות התלויות בארץ בשפה האנגלית או בכל שפה אחרת שאיננה עברית, והוא מביע את תקוותו שספרו יתרום לחינוך הקשר הדתי בין ארץ הקודש לבין הגולה. בעוד שהכרך הראשון יש בו כדי לאפיין דמותה של חברה שומרת מצוות בהו"ל המעורה מבחינה כלכלית ב, חברה השפעה" הסובבת אותה ושצריכתה רבה ומגוונת, הרי שבכרך השני היא מצטיירת כבעלת זיקה ניכרת לארץ ישראל ולהכרה הדתית במדינת ישראל, אף — לתוצרת הארץ. הפרק הגדול על דיני שמיטה ויובל כולל סקירות מפורטות על שמירת השמיטה מימי קדם ועד לדור האחרון (עמ' 109 ואילך, עמ' 231 ואילך), על בעיות השמיטה בימינו (עמ' 125 ואילך), וכן, בנספח מיוחד, על היתר המכירה ובעיותיו ההלכיות (עמ' 177 ואילך). אין להבין את האריכות והפרוטרוט המציינים את הרצאתו של המחבר בכרך השני, אלא אם כן הוא ראה לפניו קורא דובר אנגלית הקשור קשר שכלי ונפשי אמין במציאות ההלכית והחברתית של חיי יהודים שומרי מצוות במדינת ישראל. ולא עוד, אלא משמעות קיומה של המדינה היהודית בארץ-ישראל היא חוט השני העובר בכל דיוניו בטעמי המצוות התלויות בארץ, ועל כך עוד נעמוד. ונראה שלא רק בחיבור לועזי על מצוות אלה יש למחבר זכות ראשונים, אלא בהתייחסות תדירה אל חובת קיומן של מצוות אלה אף בחו"ל, כגון חובת הפרשת תרומות ומעשרות מפירות ארץ-ישראל היוצאים לחו"ל (ב' 24 ואילך; בנספח מודפס סדר ההפרשה, "ע"פ פסקי מרן בעל החזון איש זצ"ל"); ענין פירות שביעית היוצאים לחו"ל (ב' 151 ואילך); והדיון באיסור חדש (ב' 41 ואילך). עם זאת אין המחבר שוכח שהוא יושב בארץ העמים, ולעיתים ניכרת נימה אפולוגטית כלפי הגוי, כגון בפרק על "בדילות ואוניברסליות בדיני המאכלות בישראל" (א' 30 ואילך, ועי' בייחוד עמ' 33 ו-36). יש לקוות שספרו של הרב גרינפלד יזכה לתפוצה רבה, שכן ההיקף הכביר של תכניו, הן בהלכה הן במחשבת היהדות, עושה אותו למין אנציקלופדיה זוטא. ליד הסברות מצויינות ומדוייקות של פרטי הלכות ומנהגים, והוראות קולעות לגבי קיומם בחברה הטכנולוגית של ימינו (עי' למשל א' 147 ואילך, 157 ומקומות אחרים לרוב; ויש לשים לב לאזהרת המחבר שלא יפסוק אדם דין לעצמו אלא ירבה לשאול מורה הוראה מוסמך — א' 149 ועוד), מצויים קטעים הרבה המרחיבים דעתו של אדם מישראל בתחומים רבים של ידיעות כלליות ביסודות היהדות. הקורא את הספר בעיון, יקנה לעצמו אוצר גדול של ידיעות שכאלה. נציין רק כמה דוגמאות: בירור המושג, "הלכה למשה מסיני" (ב' 35); הרצאה על מקום ה"הערמה" במשפט התורה (ב' 219 ואילך);

ביבליוגרפיה מצויינת (א' 225 ואילך, ב' 251 ואילך); ביבליוגרפיה חשובה של חיבורים שנכתבו להגנת השיטה מפני מעליליה (א' 4—223). בדיונו המקיף והמעמיק בדיני שמיטה, ובמידת קיומם ואי-קיומם כיום, מכניס המחבר את הקורא לתוך הפרובלימטיקה של מעמד תורת ישראל בחברה היהודית שבמדינת ישראל. לקביעת מעמד זה, סבור המחבר, אופן קיומם למעשה של דיני שמיטה הוא אמת-מידה מהימנה. משום כך הוא מרחיב את הדיבור על הנוהגים הרווחים בתחום זה בקרב משיקי הקיבוץ הדתי ועל הדיונים סביב שאלה זו בפרסומי הקיבוץ הדתי (ב' 133 ואילך, 231 ואילך). לדעת המחבר תלוי עתיד קיום דיני שמיטה במדינת ישראל בעמדתו של הקיבוץ הדתי. בדיני שמיטה מתגלמת תפיסת התורה לגבי מהותה הדתית של הלאומיות והממלכתיות הישראלית, מהות שאין בה מקום לריבונות המדינה, כי עליה להיות כפופה למלכות ה' (ע"ב בהקדמה ועמ' 169 ואילך, 245 ואילך). המחבר מביע את תקוותו, שעל יסוד הכרה עקרונית זו תגבר בקבוץ הדתי ידם של אלה התובעים קיום קפדני של דיני שמיטה, ולפחות הקפדה על התנאים שבעלי ההלכה קשרו ב„היתר המכירה“.

ברם, לאמתו של דבר, הפרובלימטיקה היא עמוקה יותר. היא נובעת, מצד אחד, ממצב שבו רובה של החברה אדיש לגבי דרישות ההלכה, ומצד שני ממערכת חקלאית וכלכלית השונה תכלית שינוי מתנאי המציאות, שאותם הכירו בעלי ההלכה במאות השנים שלפני חידוש ההתישבות החקלאית ההמונית שבדורות האחרונים. זוהי התשובה לשאלתו של המחבר מדוע לא נידונה שאלת היתר המכירה בדורות שלפני העליות האחרונות (ב' 237). גם אם כל החקלאים שומרי התורה ישבתו בשנה השביעית מעבודת האדמה, תישאר הפרובלימטיקה הכפולה בעינה. דומה שיש כאן בדיונו של המחבר פער בולט בין התפיסה העקרונית הממלכתית והאוניברסלית לבין הקריאה לתקון המעשים, קריאה הפונה אל חוגים מוגבלים למדי בחברה הישראלית. חבל שהמחבר צמצם כאן את יריעתו. כלום סבור הוא באמת שחקלאות על-פי שיטת גידולי המים תפתור את הבעיה בקנה-מידה ממלכתי (ע"ב 150)? לפי מיטב ידיעתי אפילו בקיבוץ חפץ-חיים עצמו נטשו שיטה זו. כלום קיימת אי-שם תכנית ממלכתית לתכנון משק-המדינה על יסוד שמירה קפדנית של קדושת השנה השביעית? כלום בתנאים הנתונים יש להפנות שאלה זו אל שר החקלאות במדינת ישראל, או שמא אל ראשי הרבנות, בתי הדין והישיבות? אלו הן שאלות חשובות, שהקורא יבקשן לשוא בספרו הגדול של הרב גרינפלד. וכיון שבאנו לכלל השגות, נוסיף עוד כמה הערות שרשמנו לפנינו אגב העיון. רשימת הנושאים, שהמחבר דן בהם, היא כה עשירה עד שיש לתמוה על כל נושא שהושמט משום מה. לא מצאתי בספר זכר למצות בל-תשחית, ובפרק על דיני כלאים היה מקום להצביע על הניסויים והפתרונות המעניינים והחשובים שיצאו מבית מדרשו של המכון לחקר החקלאות על-פי התורה. בכרך א' עמ' 58—60 אין שום ניסיון להסביר, מדוע מצות כיסוי הדם חלה רק על עופות וחיות. אף-על-פי שהמחבר מזכיר את הכלל „חמירא סכנתא מאיסורא“ (א' 157), לא מצאתי שהזכיר את איסור אכילת בשר ודגים יחד.

העיצוב החיצוני של הספר מעולה מכל הבחינות פרט לאחת: למרות הפירוט הטכני הרב בכמה וכמה פרקים, כגון בפרק על הכשרת הבשר, ניקור ומליחה (א' 91 ואילך), אין בספר אף ציור אחד, דיאגרמה, שרטוט או צילום. בתחום זה מפגר הספר מאחורי האנציקלופדיה התלמודית וחיבוריו של ד"ר מאיר לוינגר (ספרו, מדריך להלכות ניקור, מובא בביבליוגרפיה).

האם ימצא ספרו של הרב גרינפלד הדים בלב הנוער היהודי המשכיל הקורא אנגלית, כפי שמקווה המחבר? יש יסוד לתקוה זו, לאור רב-צדדיותו המחשבתית ועושר המידע ההלכי שהוא מציע לקורא. גדולה מזו: אין ספק שמהדורה עברית של הספר תתקבל ברצון ובשמחה על-ידי חוגי הלומדים בישראל, מורים ותלמידים כאחד.

נתקבל במערכת

יסודות המשפחה היהודית קובץ מסות על החינוך, הבית היהודי, האשה ועל טהרת המשפחה. מאת הרב טוביה יהודה טביומי זצ"ל. הוצאת נצח, בני ברק תשל"ג.

מקור חיים, הלכה פסוקה מבוארת ממקורות רבותינו במדרש ומיטב ערכי מחשבת היהדות. חלק חמישי. על דיני חתן וכלה, השולחן הכשר, מצוות התלויות בארץ, דיני אבלות ויסודות דיני ממונות. מאת הרב חיים דוד הלוי. תל-אביב תשל"ד.

מאיר לציון, רשימה ביבליוגרפית מפורטת של מאמרים בכתבי עת על עניני הלכה. מסודר לפי ארבעה חלקי שלחן ערוך. מאת הרב מאיר וונדר. המכון לחקר בעיות היהדות החרדית. ירושלים תשל"ג.

רבי שמעון ותורתו, משנתו ותולדות חייו של הרב שמעון שקופ, ראש ישיבת גרודנא. מאת אהרן סורסקי. הוצאת נצח, בני ברק תשל"ג.

„משך חכמה" מהדורת הרב יהודה קופרמן

משך חכמה מאת הרב מאיר שמחה הכהן מדווינסק. מהדורה מבוארת בידי יהודה קופרמן. חלק א: ספר בראשית. הוצאת השכל ליד מכללה ירושלים לבנות. ירושלים תשל"ג.

רגילים אנו להוצאות חדשות של ספרי הראשונים בליווי פירושים וביאורים. נוסף למהדורות חדשות של פירושי הראשונים על הש"ס, מופיעים פירושיהם של גדולי הראשונים על תנ"ך במהדורות מדויקות עם הסברים ומראי מקומות. התענינות של לומדי תנ"ך מופנית בעיקר לפירושים הקדמונים רש"י, ר"א אבן עזרא, רמב"ן, רד"ק, ר"ע ספורנו ועוד. וכבר זכינו למהדורות מדויקות של חלק ממפרשי התורה הראשונים עם הסברים ומראי מקומות. לא כך הדבר לגבי מפרשי התורה בדורות האחרונים. דבריהם נכתבו בדרך כלל בסגנון מובן ואין צורך ל„פירוש לפירושו". והנה, שני מפרשי התורה, שניהם רבני דווינסק בעונה אחת, כתבו את פירושיהם לתורה בצורה קצרה עד שהעיון בדבריהם מעמיד את הלומד לפני קשיים. פירושי הקצרים ביותר של רבי יוסף רוזין זצ"ל, הגאון הרגוצ'יבי סתומים הם ובלתי מובנים עבור רוב הלומדים ולכן היה צורך להוציא את פירושו לתורה בליווי הסברים ומילואים¹. פירושו של רבי מאיר שמחה הכהן זצ"ל מדווינסק על התורה אינו כ"כ קצר ויש קטעים בפירושו שאפשר להבין בלי פירוש נוסף. אבל ישנם פירושים רבים ב„משך חכמה" שאינם מובנים די צרכם בלי הדרכה נאותה, בלי לימוד בחברותא ובלי עיון בספרי הש"ס והראשונים.

והנה, נטל על עצמו הרב יהודה קופרמן שליט"א את המשימה „לפתוח את הספר לקהל הרחב של לומדי התורה", כדברי המהדיר בשער הספר. ואין זו עבודה קלה כלל וכלל. בניגוד למפרשים אחרים אין למצוא ב„משך חכמה" קו אחיד. ישנם פירושים מחודשים ע"פ פשוטו של מקרא, רמזים רבים במקרא לדברי חז"ל, עיונים פילוסופיים עמוקים ואף ביאורים ע"פ הקבלה. הרב מאיר שמחה זצ"ל היה כמעט יחיד בין גדולי ליטא במויגה הנפלאה הזאת של גאון תלמודי אשר שלט גם בספרי המחשבה ואף היה בעצמו בעל מחשבה תורתית עצמאית. לכן יש לקדם בברכה את מהדורת הרב קופרמן עם ביאורים והסברים לפירוש רב-גווני זה. הרב יהודה קופרמן לא נגש לעבודתו הברוכה בידיים ריקות. זה שנים רבות מלמד הרב קופרמן תורה עם מפרשים במכללה לבנות „ירושלים" ובעבודה זו מקדיש הרב קופרמן מקום רחב ללימוד ב„משך חכמה". גם בחוברות „סוגיות בתורה" עמד הרב קופרמן על חשיבותם של פירושים רבים שב„משך חכמה" ולכן אין פלא שהוא הרגיש צורך במהדורה חדשה שתפתח את שערי הספר. ואל גחשוב שלא היה צורך לעורר התענינות

¹ צפנת פענח על התורה מאת רבי יוסף ראזין זצ"ל בעריכת הרב מנחם מ. כשר. הוצאת מכון צפנת פענח ניוירוק. ירושלים תש"ך והלאה.

לפירוש יקר זה. הרב שלמה יוסף זוין שליט"א כתב על ס' „משך חכמה“:
 „בחוגים התלמודיים אינם רגילים להתעניין בספר על התורה, והעוסקים בתורה
 ובמפרשיה חושבים אותו בין הספרים ההלכתיים-הדרושיים“ (אישים ושיטות,
 עמ' 187).

בהקדמתו מסביר הרב קופרמן שליט"א את דרכו בהסברים בשולי הגליון.
 מטרה ראשונה של הפירוש להביא את מאמרי חז"ל המובאים ב„משך חכמה“
 במלואם למען „יובנו המובאות ללא צורך בעיון בספרים נוספים“. זה בלי ספק
 השלמה חשובה המקלה את הלימוד ב„משך חכמה“. הגאון המחבר זצ"ל ציין
 בדרך כלל את דברי חז"ל בשני התלמודים בקיצור רב וסמך על ידיעות הקורא.
 עכשיו בא הרב קופרמן ומציל אותנו מאי-הבנה בציטטות הקצרות של בעל
 משך חכמה. הרב קופרמן הוסיף גם פירש"י לדברי הגמרא וכך מובנים היטב
 דברי חז"ל המובאים בספר.

כך, למשל, מובא בפירוש לפרשת וירא (בראשית כא, יב): „ולכן מצאנו
 בגמרא כד שכיבנא ר' אושיעא נפיק לוותי דמתריצנא מתניתין כוותיה“. בהסבר
 מובא המקור, בבא קמא ק"א ב עם פירש"י והסבר לפירושו של רבי מאיר שמחה
 שכוונת הגמרא הנ"ל „דהנפשות דבוקות ומיוחסות זה לזה במה שנשתלמת
 אחת בחברתה“. פירוש ה„משך חכמה“ שם אופיני לדרכו המיוחדת בפרשנות
 המקרא. ע"פ הבאת כמה דברי חז"ל מבאר רבי מאיר שמחה שאצל אברהם
 נשארה קצת זוהמה מומן „שטעה בידיעת אלוקות טרם שהכיר את בוראו
 ושרה בררה ממנו הצדק והטוב לבד, לכן ילדה את יצחק“ ואילו הגר נטלה
 הוזהמה. הרב קופרמן מציין (שם הערה 6) שיסוד זה של זוהמה עבר אל
 ישמעאל דרך הגר.²

בתחילת פירושו שם כתב הרב מאיר שמחה: „דע שהנפש של האדם הוא
 שכל נבדל, רק שלא נשתלם עד בואו לעולם, ואז נעשה הנבדל מחובר להמין.
 ואחרי הפרד החומר, אז דבוק לנפש זולתו במה שהשתלם ממנו וזה אינו מובן
 למי שדבוק בחומר“. מיותר לציין שמלים אלו כמעט משוללות הבנה, אבל
 הרב קופרמן הצליח להסביר את דברי הרב מאיר שמחה בשורות אחדות.
 בסוף פירושו זה מסיים ה„משך חכמה“ וז"ל: „ויעויין שו"ת רשב"א סי' תמ"ה
 להבדרשי בזה“. משום מה חסר כאן בהערות הציטטה משו"ת הרשב"א או
 קיצור דבריו. גם חסר הסבר למילה „להבדרשי“. הכוונה לכתב ההתנצלות של
 ר' ידעיה הברדשי (מבדרש) בשו"ת הרשב"א ח"א סי' תיח, מהד' ווין תקע"ב
 דף נד ע"ב—נה ע"א.³

בין החידושים שבמהדורה החדשה: הרב קופרמן מציין כל מקום שבעל
 משך חכמה פירש פירוש שונה מן הפירוש המקובל אצלנו. בציונים אלה יש
 עזרה כדי לעמוד על החידוש שבפירוש. מאידך השאיר הרב קופרמן את דברי
 סוד וקבלה ללא פירוש, אך מציין שלא כל דברי הזוהר הם דברי סוד וקבלה.

2 וכן ב„משך חכמה“ בראשית לב, ו, ומקורו כנראה ב„אור החיים“ בראשית טו, ה. הסבר

למושג זוהמה ראה במ"מ במהרש"א ח"א עבודה זרה כב, ב.

3 העירני על כך ד"ר מרדכי ברויאר נ"י.

המעייין בפנים הספר יוכח שאכן מסתמך בעל משך חכמה לפעמים על פירושי הזוהר שאינם קשורים עם תורת החזן.

אין כוונת המאמר לסקור את פירושי ה"משך חכמה" לספר בראשית או לציין את חשיבותו של פירוש זה. פירושי הרב מאיר שמחה אינם זקוקים להערכה, ויפה עשה הרב יהודה קופרמן שלא כתב בהקדמתו דברי הערכה. לכן לא נביא כאן פירושים או "צימוקים" מה"משך חכמה". פירוש זה דורש לימוד ואילו הסבריו הרבים מהרב קופרמן שליט"א מאפשרים את הלימוד. הרב קופרמן לא ניסה לחסוך את הלימוד. להיפך! בהסבריו מכניס הרב קופרמן אותנו לתוך הפירוש בכל היקפו ומראה את עומק המחשבה. אך אולי היה אפשר לפעמים לקצר בהבאת דברי הגמרא ופירש"י. אף מן הראוי למעט במלים לועזיות. לומדי תורה מעדיפים מלים עבריות במקום "עין אוביקטיבית על הסיטואציה" (עמ' רג הערה 11), "אינטגרלי", "חיצוני-אכסטרני" (!) (רמא, הערה 5), "שאלה אינפורמטיבית" (קכה, הערה 7), "קונסטרוקציה" (קע, הערה 4), "האסוציאציה" (שי, הערה 5), "אימוציונאלי" ו"קריטריונים אוביקטיביים" (שיד, הערה 1). למה לא גשתמש במלת "מצב" במקום סיטואציה ובמלת "מבנה" במקום קונסטרוקציה, וכו'. כאשר אין לנו מלה עברית ברורה אין מנוס משימוש במילה לועזית, אך אז רצוי לתת רשימת הסברים בסוף הספר. קו מיוחד ב"משך חכמה" נמצא בדיוקים בדברי הפסוק להלכות רבות. במעשי האבות מצא רמזים להלכות ידועות שחז"ל לא מסרו לנו לימוד מהפסוק. כך, מובא בברייתא במסכת עבודה זרה לט, א: "חבר שמת, אשתו ובניו ובני ביתו הרי הם בחוקתם עד שיחשדו". רבינו מביא לדיון זה רמז מהפסוק: "כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחריו ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט" (בראשית יח, יט). רבי מאיר שמחה מפרש: "ביתו — אשתו ועבדיו", כלומר יש כאן הבטחה ולא רק ציווי שבני ביתו של חבר ישמרו דרך ה', — כהסברו של הרב קופרמן שם⁴. ומאותו פסוק למד רבי מאיר שמחה: "מקור מצות חינוך במצוות עשה מקורו בזה הפסוק מאברהם אבינו שצוה את בניו בקטנם על המצוות". ואף מוסיף: "קרא ד, חנוך לגער על פי דרכו שהביא הרמב"ם בסוף הלכות מאכלות אסורות הוי מדברי קבלה, אבל העיקר מאברהם, וכאן משמע שאף לבנות מצוה על האב". בעל משך חכמה מציין שחינוך לא מוזכר כמצות עשה רק בתלמוד תורה, ולמדתם את בניכם", אבל כאן בפסוק יש מקור למצות חינוך מן התורה. הוה אומר: עוד לפני מתן תורה, עוד לפני הולדת יצחק נאמרה מצות חינוך לאברהם אבינו. השוה פירוש הרב שמשון רפאל הירש כאן

⁴ הגמרא מביאה שם דינים שונים על חוקתם של חבר ובני ביתו: "אשת חבר הרי היא כחבר", "עבדו של חבר הרי הוא כחבר" ועוד. גם לדינים אלה אפשר להביא הוכחה מהפסוק הנ"ל. בעל משך חכמה מביא מהפסוק הנ"ל הוכחה דוקא לדיון המובא שם על חוקתם של אשתו, בניו ובני ביתו של חבר שמת. ההוכחה מ"ושמרו", כלומר שהשפעת החבר על בני ביתו קיימת אפילו אחרי הסתלקותו וגם אז ישמרו בני ביתו את דרך ה'. לפי זה מדויק לשון הפסוק "למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחריו ושמרו דרך ה'".

על פסוק זה המדגיש את מצות החינוך כיסוד ותנאי לבחירת אברהם אבינו: „כי ידעתי למען אשר יצוה את בניו ואת ביהו אהריו ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט”.

במדורה החדשה של „משך חכמה” מושקעת עבודה רבה. הרב המהדיר רואה בכל קטע יחידה בפני עצמה וכך יש להפיק תועלת מירבית מכל פירוש שבספר. בהקדמתו מציין הרב יהודה קופרמן שליט”א שפירושו הוא פרי לימוד „הברותא” עם הרב דב ליינונד (כעת רב בכפר הרא”ה), ואחר כך עם הרב דוד פוקס (ר”מ בישיבה תיכונית נתיב מאיר). ובכן, המעיין בהסברים בשולי הגליון יבחין בהדו של הלימוד הזה, כאשר הלומדים חודרים יחד להבנת דברי רבי מאיר שמחה זצ”ל בפירושו לתורה. דברי הגאון מדווינסק צריכים לימוד ופירושו לתורה אינם יוצאים בהכלל הזה. כאן יש לראות את תרומתה הגדולה של המהדורה החדשה. אך אולי מן הראוי היה להקפיד למרות הנימה הלימודית שבהסברים, על טוהר הסגנון. כל לומד תורה יודע שבמהדורות הגדולות של השולחן ערוך נדפסות הגהות רבי עקיבא איגר, אך בכל זאת אין לכתוב „וכן בש”ע יורה דעה סימן פ”ז ס”ק יד בשם ר’ עקיבא איגר”. לפנינו עבודה חשובה שנעשית ע”י תלמיד חכם השקוע כמעט בכל שעות היום והלילה בהוראה ובחינוך, ותהיה זאת לתועלת הרבים אם פרי עבודתו יימסר לעריכה לשונית. דבר זה בודאי יקל על הרב המהדיר שליט”א בהמשך עבודתו. מחכים אנו להופעת שאר החלקים ויש לעשות מאמצים להחיש את קצב ההופעה.

נציין עוד הערות אחדות, הערות על ההארות הרבות שבספר: בראשית יד, כג: „אם מחוט ועד שרוך נעל”. „במדרש רבה: חייך שאני נותן לבניך מצות יבמה, כמה דאת אמרת וחלצה נעלו וכו’. מכאן רמז למה שאמרו בירושלמי פרק מצות חליצה: עיקר חליצה התרת הרצועות. — ואיפה נזכר בכתוב רצועות? ומהך קרא רמז נכון. והרא”ש כתב דאין רמז לרצועות, יעוין שם. ומכאן דכתוב, שרוך נעל’ אלמא דהרצועות עיקר”. ע”כ. בהסבר (עמ’ פד הערה 2) מובאים דברי הירושלמי ופירוש ה„פני משה” על דברי רב שעיקר החליצה התרת הרצועות. הרא”ש מביא את הירושלמי (רא”ש יבמות, פרק יב, סי’ ז) וז”ל: „והא דקאמר בירושלמי דעיקר חליצה התרת הרצועה נראה שהסנדל שלהם לא היה יכול לעמוד ברגל בלא קשירה וכן משמע מתוך לשון הירושלמי... אבל מנעל שיכול לעמוד ברגל להלוך בו בלא קשירה לא ידענא למה תפסיל החליצה אם קשר למעלה מן הארכובה או אפילו אם חולץ בלא קשירה שלא נרמו קשירה בתורה ולא נאמרה הלכה למשה מסיני”. על דברי הרא”ש אלה משיב בעל „משך חכמה” שבמדרש רבה נאמר שבזכות דברי אברהם אבינו „ועד שרוך נעל” נתנה לישראל מצות יבמה וחליצה ומכאן סמך לדברי הירושלמי ש„עיקר חליצה התרת הרצועות” ולא רק הרקיקה והשליפה מעל הרגל. ומכאן הוכחה נגד דברי הרא”ש המובאים לעיל. אך בכתיבת ההסבר נעלמו לרגע קט דברי הרא”ש ובמקומם צוין (שם עמ’ פד, הערה 4): „פרק יב סעיף ד: ... ובגמרא דידן לא אשכחן שצריך התרה ביד ימינית...”. רבי מאיר שמחה לא כיוון לדברי רא”ש אלה הדנים בענין אחר,

אלא לדברי הרא"ש המובאים למעלה.

בראשית ט, ז: פרו ורבו: „לא רחוק הוא לאמר הא שפטרה התורה בשים מפריה ורביה וחייבה רק אנשים כי משפטי ה' ודרכיו דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום, ע"כ. ה"משך חכמה" ממשיך שם ברעיון שהתורה אינה מהייבת דבר שהוא נגד הטבע ומציין שהכלל „דרכיה דרכי נועם" הוא „אבן פינה לאבות הקבלה". הרב קופרמן מסביר „שרק אלה שקיבלו איש מפי איש ממש רבינו בקבלה נאמנה ידעו ללמדנו באלה מקרים ובקשר עם אלו מצוות חלה ההגבלה של דרכיה דרכי נועם ומתי לא". צדק הרב קופרמן בהדגישו את דברי רבי מאיר שמחה שרק „אבות הקבלה" מוסמכים להשתמש בכלל הזה. בהקשר זה יש להעיר לדברי רבי מאיר שמחה בספר אור שמח, הלכות יבום והליצה, פרק ה, הלכה כג שמקשה למה חז"ל לא השתמשו בכלל הזה כדין מסוים אשר לפי דעתו של הרב מאיר שמחה אין בו דרכי נועם והוא נשאר ב„והדבר צע"ג". מעניין שהרב מאיר שמחה מצא לנכון להקשות על חז"ל למה במקרה מסויים לא השתמשו בכלל „דרכיה דרכי נועם". כנראה סבר בעל אור שמח שכל תקנות חז"ל הן כפופות לכלל הזה שהרי זה כלל בכל התורה כולה וכדברי הגמרא גיטין גט, ב: „כל התורה כולה נמי מפני דרכי שלום היא דכתיב דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום, וכן מבואר ב„אור שמח" הלכות חנוכה פרק ד, הלכה יד.

בראשית טו, טו: תקבר בשיבה טובה. במשך חכמה מובא שהישמעאלים „יבדלו מן העובדי כוכבים כמו שכתב רבינו [בתשובה]". ברור שהכוונה לא להלכות תשובה, אבל גם לא להלכות מלכים (עמ' צג הערה 3) אלא לתשובות הרמב"ם, כנראה לתשובת הרמב"ם לר' עובדיה הגר ש„אלו הישמעאלים אינם עובדי ע"ז כלל... והם מייחידים לא"ל יתע' יחוד כראוי שאין בו דופי". תשובה זו של הרמב"ם מופיעה כמעט בכל קובצי תשובות הרמב"ם, משו"ת הרמב"ם קושטא רע"ז סי' יא ועד לתשובות הרמב"ם מהדורת יהושע בלאו, ירושלים תש"ך כרך ב, סי' תמח, עמ' 725 והלאה.

בראשית כב, ה: שבו לכם פה עם החמור. חז"ל מפרשים: עם הדומה לחמור. בעל משך חכמה מסביר שאברהם „היה ירא כי אחרי אשר יראו כי מלאך ה' שולח לו, אל תשלה ידך וכו' ונזדמן איל אחר תחתיו, ויחשבוהו לענין אלקי, ויתנו לו כבוד של מעלה, לכן אמר, שבו לכם פה עם החמור

5 הרמב"ם פוסק שם: „לפיכך אם היו כל היבמות הבאות מבית אחד קטנות או חרשות, ביאתה של אחת מהן פוסרת את כולן". ועל זה מקשה ב„אור שמח" שם: „לפלא בעיני על דין זה דהא אבן פנה מוסד להקבלה דדרכיה דרכי נועם... איך עשו חכמים נגד כלל גדול עיקר כוזה, דאם בא על קטנה אחת דפטורה השניה, הא אם תנשא השניה לאיש ותגדל, הלא ההלכה פסוקה דאין ממאנין משהביא שתי שערות אעפ"י שלא נבעלה ובפרט אם תנשא אחר שתגדיל דלא שייך לומר שנשואיה הן מיאוניה כלל, והראשונה תמאן ביבם ותעקר נשואי קמאי ותהיה חברתה זקוקה ליבם ותיאסר על בעלה ותצרכה חליצה אח"כ ואין זה דרכי נועם... והדבר צע"ג".

ורמזו להם שהם עם הדומה לחמור אשר התפעלות קלה תוכל להיות לפעולה אצלם לבטל כל מה שמלאו אונם לשמוע מאברהם, ולכן חשד אותם על זה". בהערה 2 כתב הרב קופרמן בסוגריים: „ברור כי רבינו אינו מפרש על פי שיטת חז"ל המובאת ברש"י כי הנערים הם ישמעאל ואליעזר". נדמה לי שאין הכרח לזה. וכן מפורש בפרקי דרבי אליעזר הגדול, פרק שלושים ואחד: „אמר לישמעאל ולאליעזר רואים אתם כלום באחד מן ההרים הללו. אמרו לו לאו. ואמר להם שבו לכם פה עם החמור. אמר להם כשם שאין החמור רואה כלום כך אתם אינכם רואים כלום שנאמר ויאמר אברהם אל נערי שבו לכם פה עם החמור”.

הרי שלפי המדרש השווה אברהם את ישמעאל ואליעזר לחמור ואין הכרח לומר שבעל משך חכמה סבר שהביטוי „עם הדומה לחמור” עם פירושו הנ"ל של סכנת ע"ז מתאים רק כלפי שני עבדים בלתי ידועים של אברהם.

**

הערות אלו גרשמו כשוך הקרבות של מלחמת יום הכיפורים, כאשר בעית החזרת שבוינו עומדת במרכז דאגותינו. רבי מאיר שמחה עמד על בעיה חמורה זו. בריש פרשת כי תצא בפרשת יפת תואר נאמר: „ונתנו ד' אלקיך בידך ושבית שביו”. ומפרש בעל משך חכמה: „נראה דהוא תנאי בהיתר יפת תואר, שדוקא אם ה' נותן האויב ביד ישראל, אבל כדרך המלחמות שאלו שובין מהם והאויב שובה מהם, והדרך כשעושים שלום או בתוך המלחמה מחליפין השבויים שאינן נאותין עוד למלחמה, אם כן יתכן כי עבור היפת תואר שמגיירה ונושאה לאישה בעל כרחה, יעכבו ישראל חשוב ונכבד, על זה לא הותרה היפת תואר, רק באופן שנתנו ה' להאויב בידך, אז יוכל לעכבה בעל כרחה. ודו"ק”. כעין זה בפירושו לבראשית ט, ז שההיתר של יפת תואר חל „בעת הנצחון” וכמו שמבואר שם בהסבר הרב קופרמן (עמ' גא, הערה 8). בהסבר זה נשמעת דאגה עמוקה למען החזרת שבויי ישראל, אחינו בית ישראל היושבים בצרה ובשביה — המקום ירחם עליהם בזמן קריב.

הרב יהודה קופרמן שליט"א העמיד אותנו במהדורתו החדשה של ספר משך חכמה לפני האוצר הנצחי שבפרשנות חז"ל וההולכים בעקבותיה. ספר משך חכמה הוא אמנם יצירה עצמאית אבל כולה בנויה על מסורת חז"ל ועל מפרשי התורה הנאמנים. הרב קופרמן מראה לנו בספרו החדש איך רבי מאיר שמחה מדווינסק וצ"ל דלה פנינים חדשים מתוך דברי הכתוב.

להבין ולהשכיל, ללמוד וללמד — זו היא דרכו של הרב קופרמן ואנו מקוים להנות עוד רבות מפירותיו הברוכים של הרב קופרמן. יזכה השם להמשיך את עבודתו הברוכה במכללה לבנות שהוא הקים ואף ימשיך לזכות את קהל לומדי התורה בפרסומיו המאלפים שכולם בנויים על אמונת חכמים איתנה.

זכר להולכי כים

הרב ד"ר ישעיה ישי גרינפלד

ד"ר יצחק לוי ז"ל

תורגם מאנגלית. המקור הופיע ב"PAI Views" –
בטאון פא"י בלונדון. הקטעים בסוגריים מרובעים
נוספו ע"י המתרגם.

עם הסתלקותו של ד"ר יצחק לוי [בער"ח אלול תשל"ג], אבד הקהל היהודי אישיות יחידה במינה. אמו, מרת גיני ע"ה לבית הירש, היתה בתו הצעירה של מרן ר' שמשון רפאל הירש זצ"ל. עם בואה ללונדון בתחילת שנות ה-1880, ועם בניית ביתה יחד עם בעלה, ר' מיכאל לוי ז"ל, יליד לונדון, הובא משהו מרוחה של הקהלה של הרב הירש מפרנקפורט ללונדון. יחד עם מספר חברים, יסד מיכאל לוי את ה"גורת-לונדון בית המדרש" שהיה קודמה של ק"ק, "עדת ישראל". אחרי זמן-מה הביאו את הרב ד"ר אביגדור שנפלד זצ"ל מהונגריה לכהן כרבה הראשון של "עדת ישראל".

ד"ר יצחק לוי גדל באוירה של "עדת ישראל" והיה עתיד למלא תפקידים חשובים בכל פעולותיה ובפעולות "התאחדות הקהלות החרדיות" שיצאה ממנה. בזמן פטירתו בגיל 88 היה סגן-נשיא של "עדת ישראל", ונשיא החברא-קדישא שלה, חבר ועד הפועל של ועדת הכשרות המאוחדת ("כדתיא") ונשיא הברת "ביקור חולים".

אך פעולתו החשובה ביותר היתה תרגומו לאנגלית של פירוש סבו על התורה – "חומש הירש" המפורסם, אותו תיאר גדול אותו הדור, מור"ה יצחק אלחנן ספקטור זצ"ל, כ"גדול ונפלא", המכיל חדושים, "אשר אין ערוך" במחקר התורה, והמדגיש בצורה שאין כמוה את אחדותה הבלתי-ינפרדת של תורה-שבכתב ותורה-שבעל-פה. למרות כמה שגיאות אשר בודאי יתוקנו במשך הזמן, נשאר תרגומו של לוי, שקיבל על עצמו והשלים ללא עזרה, הישג מונומנטלי. כל מי שמכיר את סגנונו הגרמני של הרש"ר הירש יבין שתרגום כתביו הוא משימה כבירה. הוא הדין במיוחד לגבי פירושו על התורה, אשר ממנו נרתעו הרבה מתרגמים-מתימרים. מעודדת הידיעה שבארץ-ישראל כעת מתרגמים את "חומש הירש" לעברית. אך כיום מדברים אנגלית יותר מ-60% מיהודי העולם כשפת-אם. מעובדה זו בלבד אפשר להעריך את גודל חשיבות מפעלו של ד"ר יצחק לוי בתרגומו את פירוש הרש"ר הירש על התורה, שהופיע זה עתה בארצות-הברית במהדורה חדשה ע"י הוצאת "יודאיקה פרס". לתרגום אנגלי זה של "חומש הירש" תהיה בודאי השפעה לאורך ימים על חייהם הדתיים של יהודים דוברי אנגלית ברחבי עולם. ד"ר לוי השאיר בכתב-יד תרגומים של עוד יצירות של הרש"ר הירש

ושל בניו, ויש לקוות שיראו אור במשך הזמן. [תרגומו של „ההפטרות“ של ד״ר מנדל ברש״ר הירש יצא לאור כהמשך ל„חומש״].
 יצחק לוי היה תלמידו של סבו לכל דבר [אם כי לא זכה לראותו: היה כבן שלוש כאשר גפטר הרש״ר הירש]; הרוממות האינטלקטואלית והטהרה המוסרי של הפילוסופיה של הרש״ר הירש נתנו צורה לכל חייו. בנאמנות לתורתו של הרש״ר הירש היה „lebensbejahend und wissensbejahend“, ז. א. היתה לו גישה חיובית נמרצת לחיים ולמדע האנושי. אצלו לא היתה צרות דעת. מכתבי סבו למד שמנוחת הנפש היא נימת היסוד של הקיום היהודי למרות התמורות הטרגיות של תולדותינו. שמחה של מצוה והדור מצוה היו סימני ההכר של חייו. הספרות הפסיכואנליטית המודרנית הכירה מזמן בכוחה הגדול של השמחה הדתית העשויה להציל את האדם מאותם מצבי דכאון קודר אשר לעתים קרובות הורסים את נפשו ואת כח חייו. בדברי הרש״ר הירש: „הצער שובר והעצבות מחלישה, אך עליזות הלב ושפעת חיים של שמחה מרוממות את האדם, מחיות ומחוקות אותו, ומעניקות לו את הכח הפנימי המאפשר לו להתגבר בנצחון על המכות הכבדות ביותר של הקיום האנושי“. על יצחק לוי היה לסבול בחייו ממספר מכות כאלו, אך תמיד נשאר עליו. הוא הגשים בדמותו את האידיאל של הרש״ר הירש של G'ttnaet Humanitaet [אנושיות קרובה לה], ז. א. — הומניזם דתי כפי שהוא מתבטא במונח ההירשיאני „אדם-ישראל“.

ד״ר יצחק לוי היה רופא שיניים דגול ועסוק, אך הקפיד לעווב את העבודה מוקדם מאד בימי שש, לעתים קרובות כבר בישעות הצהריים, כדי לתת יד עוזרת לרעייתו ע״ה בהכנת הבית והשלחן לכבוד שבת המלכה. מי שזוכה להיות בבית משפחת לוי בשבת או ביום-טוב — לעולם לא ישכח את משמעותה של הדרת קודש. במשך יותר מארבעים שנה ניהל ד״ר לוי חוגי לימוד בביתו, שהיו מבוססים על פירוש הרש״ר הירש על התורה; ורבים הם הצעירים והצעירות אשר באו מבתים בעלי רקע מרוחק מיהדות מסורתית, שהותזו לאמונה שלמה בזכות חוגי לימוד אלה. התקשרותו ההדוקה ליהדות התורה האמיתית באשר היא עטרת חייו — גרמה בו ובאחרים שהושפעו ממנו עקביות ומסירות עזה אשר עשתה כל זלוול במצוות מורשתנו הקדושה לדבר שהוא לעולם בלתי-אפשרי.

משפחתו הולכת בעקבותיו בנאמנותה לתורה ולמסורת. בנו אהרן הוא רופא שיניים, ובנו שמשון רפאל, מוסמך אוכספורד, עובד כספרן בירושלים. חתנו, ישראל חו, בעלה של בתו היחידה קורלי, הוא כימאי תעשייתי וממציא ידוע, אשר בנו מיכאל גר בישראל.

כל מי שזכה להכיר את יצחק לוי ז״ל, שנהנה מידידותו והיה בקשר רוחני אתו, יהיה תמיד אסיר תודה על שהעשיר את חייו במדה כה גדולה. יהא זכרו ברוך.

העורך האחראי: יונה עמנואל, רח' צפניה 26, ירושלים